

સ્વામી ભદ્ર સ્થાપિત પ્રાર્થના સંઘ - ભદ્ર આશ્રમનું સામયિક

ઐતલ્ય પ્રાર્થના

પ.પૂ. ભદ્ર સ્વામી

જુલાઈ - ઓગસ્ટ, ૨૦૨૪

સંપાદક: નરેશ કાપડીયા

મારો જીવન-પંથ ઉજાળ

પ્રેમળ જ્યોતિ તારો દાખવી મુજ જીવન-પંથ ઉજાળ.
દૂર પડ્યો નિજ ધામથી હું ને ઘેરે ઘન અંધાર,
માર્ગ સૂઝે નવ ઘોર રજનીમાં, નિજ શિશુને સંભાળ,
મારો જીવન-પંથ ઉજાળ...

ડગમગતો પગ રાખ તું સ્થિર મુજ, દૂર નજર છો ન જાય,
દૂર માર્ગ જોવા લોભ લગીર ન, એક ડગલું બસ થાય,
મારે એક ડગલું બસ થાય.

આજ લગી રહ્યો ગર્વમાં હું ને માગી મદદ ન લગાર,
આપ-બળે માર્ગ જોઈને ચાલવા હામ ધરી મૂઠ બાળ,
હવે માગું તુજ આધાર.

ભભકભર્યાં તેજથી હું લોભાયો, ને ભય છતાં ધર્યો ગર્વ,
વીત્યાં વર્ષોને લોપ સ્મરણથી સ્ખલન થયાં જે સર્વ,
મારે આજ થકી નવું પર્વ.

રજની જશે ને પ્રભાત ઊજળશે, ને સ્મિત કરશે પ્રેમાળ,
દિવ્ય ગણોનાં વદન મનોહર મારે હૃદય વસ્યાં ચિરકાળ,

જે મેં ખોયાં હતાં ક્ષણવાર.

- નરસિંહરાવ દિવેટિયા

યૈતન્ય પ્રાર્થના

સર્વ દિશાઓમાંથી અમને શુભ વિચારો પ્રાપ્ત થાઓ

સર્વનું કલ્યાણ હોજો
સર્વનું મંગલ હોજો
સર્વના તનમાં પૂર્ણ આરોગ્ય હોજો
સર્વના મનમાં પૂર્ણ પ્રસન્નતા હોજો
સર્વને પૂર્ણતાનો પરમાનંદ હોજો
ઓમ શાંતિ શાંતિ શાંતિ:
આત્મ શાંતિ, વિશ્વ શાંતિ
વિશ્વ શાંતિ!

વર્ષ: ૭૩ અંક: ૦૭-૦૮

જુલાઈ-ઓગસ્ટ ૨૦૨૪

: સંપાદક :

નરેશ કાપડીઆ
૯૯૦૯૯ ૨૧૧૦૦

: સંપાદક મંડળ :

ડો. કિશોર દેસાઈ - ઉમેશ ભટ્ટ - શંભુભાઈ પ્રજાપતિ

: પ્રકાશક :

નવીનચંદ્ર રમણલાલ ચોખાવાલા
પ્રાર્થના સંઘ - ભદ્ર આશ્રમ, સરકારી વસાહત પાછળ,
અઠવાલાઈન્સ, સુરત ૩૯૫ ૦૦૭ ફોન: (૦૨૬૧) ૨૬૫ ૦૮૦૮
મો.: ૯૯૦૯૬ ૪૭૪૫૩ - ૯૧૦૬૯ ૨૮૬૦૩

: મુદ્રક :

ઈમેજ આર્ટ
સૈયદપુરા, સુરત. મો.: ૯૨૦૦૭ ૭૯૭૯૩

: લવાજમ :

વાર્ષિક: રૂ. ૧૦૦ (યુએસ ડોલર ૧૦, યુકે પાઉન્ડ ૫)
આજીવન: રૂ. ૫૦૦ (યુએસ ડોલર ૧૦૦, યુકે પાઉન્ડ ૫૦)
છુટક અંક : રૂ. ૧૨

સંપાદકીય

'ચૈતન્ય પ્રાર્થના'ના આત્મીય પરિવારજનો,

નમસ્કાર.

'ચૈતન્ય પ્રાર્થના'નો જુલાઈ-ઓગસ્ટ ૨૦૨૪નો સહિયારો અંક આપની સેવામાં રજૂ કરતાં આનંદ અનુભવીએ છીએ.

આધ્યાત્મ, આરોગ્ય અને શિક્ષણ સહિતની સામાજિક નિસ્બત આ મુખપત્રના મુખ્ય વિષયો છે.

પૂજ્ય શ્રી ભદ્ર સ્વામીએ ૭૨ વર્ષ પહેલાં 'પ્રાર્થના'નું પ્રકાશન શરુ કર્યું હતું. ત્યારનું સુરત, ત્યારનો સમાજ, તેમના પ્રશ્નો વગેરે જુદાં હતાં. જીવન આજના જેટલું જટિલ નહોતું. સ્વામીજીની સમીપ રહીને મનને શાંતિ વળતી, સમાજ માટે અને જાત માટે કશુંક ઉપયોગી કરવાનો અનેરો આનંદ રહેતો. આજની વિષમ પરિસ્થિતિમાં જ્યાં માત્ર દોડભાગ, ઉદ્વેગ અને તણાવપૂર્ણ જીવન જીવાય છે, ત્યાં મનની અને તનની શાંતિ માટે પ્રાર્થનાસંઘની પ્રવૃત્તિઓમાં સહભાગી બનવાનું સૌને આમંત્રણ છે. ભદ્ર આશ્રમ જેવા સ્થળોની આજે પહેલાં કરતા વધુ જરૂરત મહેસૂસ થાય છે. નદી કિનારે, મંદિરને ઓટલે, પુસ્તકોના સાન્નીધ્યે, સમાજોપયોગી પ્રવૃત્તિ સાથે રહેવાનો આનંદ છે.

આ અંકના વાંચનમાં પણ આપને વાંચવી ગમે તેવી સામગ્રી આપવાનો અમારો પ્રયાસ છે. એમાં અમે નિબંધ, વાર્તા, કાવ્યો, ચિંતન સહિતનું સાહિત્ય પસંદ કર્યું છે, તે ઉપરાંત આધ્યાત્મ અને આરોગ્ય વિષયક માહિતીપ્રચુર વાચન સામગ્રી આ અંકની ઉપયોગીતા વધારશે, એવો અમને વિશ્વાસ છે. આગલા અંકો માટેના આપના પ્રતિભાવો અમને પ્રોત્સાહિત કરે છે.

પ્રાર્થના સંઘ – ભદ્ર આશ્રમ તેની અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓથી સતત કાર્યશીલ છે અને રહેશે. આ અંકના કવર પેજ ૩ અને ૪ પર અમારી પ્રવૃત્તિઓનો ચિતાર સંક્ષેપમાં આપ્યો છે, તેનો લાભ લઈને આ યજ્ઞમાં જોડાવાનું સૌને ઈજન છે. સૌને શુભકામનાઓ.

નરેશ કાપડીઆ

સંપાદક

નવીનચંદ્ર ચોખાવાલા

પ્રમુખ, પ્રાર્થના સંઘ

અનુક્રમણિકા

1. બાળપણની સ્મૃતિઓ	સ્વામી ભદ્ર	4
2. દાંડી યાત્રાની પગદંડી અને ગાંધીજીનું મહાભિનિષ્ક્રમણ	ડૉ. ડી. સી. ત્રિવેદી	7
3. સાધુ મઠ બન્યો ગાંધીજીની પ્રેરણા	રમણ મોદી	11
4. માણસ જરૂરિયાતો વધારતો જ રહે છે	પ્રા. કિશોર દેસાઈ	13
5. મારો ગાંધીજીનો પ્રથમ પરિચય	નાનાભાઈ ભટ્ટ	15
6. ગાંધીજી માતૃભાષામાં શિક્ષણના હિમાયતી હતા	અતુલ પાઠકજી	17
7. શિક્ષક : સ્વધર્મ અને પરધર્મ	મેઘા જોશી	20
8. શ્રી કૃષ્ણની પાઠશાળા	ડૉ. હરીશ પારેખ	22
9. ઈશ્વર સાથે સંવાદ	સુરેશ દલાલ	25
10. સમાજે આપણને ખૂબ આપ્યું, આપણે સમાજને શું આપ્યું?	ડૉ. શશીકાંત શાહ	27
11. 'નમે તે સૌને ગમે' – કરો તો 'નમન' કરો	ઉમેશ ભટ્ટ	31
12. અડદ એ ગરીબોનું ઘી છે	ભાવના મારુ	34
13. ગુણવંત શાહ કરે છે 'જીવનનું ઓડીટ'	ડૉ. દિલીપ શાહ	36
14. મહામાનવ સોફ્ટીસ	રાજેશ્વરી હર્ષદ	40
15. કથળેલા સામાજિક સંબંધો	રણછોડ શાહ	42
16. ઝિંદગી કયા હૈ, કિતાબોં કો હટાકર દેખો: નિદા ફાઝલી	ડૉ. એસ. એસ. રાહી	45
17. પોતાની કાર્યક્ષમતાનો વિકાસ કરો	નરેશ કાપડીઆ	50
18. આધ્યાત્મ – જીવતરની સાધના	રમેશ સંઘવી	53
19. શિક્ષણનો સર્વાંગી વિનાશ થયો છે	રવીન્દ્ર પારેખ	56
20. તમે તમારી જાતનું વિલ કર્યું છે?	ડૉ. મુકેશ જોષી	59
21. તમે જે કરવા ઈચ્છો છો તે જરૂરી નથી કે પહેલી વારમાં જ થઈ જાય, કોશિશ કરતા રહો...	સુંદર પિયાઈ	62
22. જીતવું છે તો જિંદ કરો	સંકલિત	63
22. હસો ભાઈ હસો	સંકલિત	64

બાળપણની સ્મૃતિઓ

સ્વામી ભદ્ર

મારો જન્મ સંવત ૧૯૫૬ના માર્ગશીર્ષ અમાવસ્યાના બ્રહ્મમુહૂર્તમાં મૂળનક્ષત્રમાં (તા. ૧૨ જાન્યુઆરી, ૧૯૫૬) સુરત જિલ્લાના ગણદેવીના શ્રોત્રીય બ્રહ્મકુટુમ્બમાં થયો હતો. પિતામહ રામશંકર ભટ્ટ જિલ્લામાં અગ્રણી બ્રહ્મવર્યસ્ વિદ્વાન, સંપત્તિવાન મોટા જાગીરદાર તરીકે નામાંકિત હતાં. પિતાજી મંચરામ શાસ્ત્રી કાશીમાં વ્યાકરણ, ન્યાય અને જ્યોતિષના અભ્યાસથી પ્રખર વિદ્વાન ગણાતા. વડોદરા નરેશ તરફથી શાસ્ત્રી તરીકે માન્યતા, સન્માન અને વર્ષાશન મળતું. કુટુમ્બમાં મારા અગાઉની સાત પેઢીથી પ્રત્યેક પેઢીમાં બ્રહ્મનિષ્ઠ સંન્યાસીઓ થઈ ગયા હતાં, એમ કુટુંબ વંશાવલિ કહે છે. માતા દિવાળીબેન યજુર્વેદિય કર્મકારણી યાજ્ઞિક કુટુમ્બમાંથી આવ્યા હતાં. મારું માત્ર પાંચ વર્ષ લાલન-પોષણ કરીને તેઓ સ્વર્ગવાસી બન્યાં હતાં.

બાલ્યકાળ દરમ્યાનમાંના ખાસ મુખ્ય ત્રણ પ્રસંગોની ટૂંકી નોંઘ ઉલ્લેખનીય છે. મારી એક વર્ષની વય દરમ્યાનનો આ બનાવ હતો. અમારા ગામમાં પ્લેગ ચાલ્યો. લોકોને પોતાના ઘરો છોડી દૂર ચાલ્યા જવાની ફરજ પડી હતી. અમારે ત્યાં સંખ્યાબંધ ગાયો, ભેંસો, બળદ હોઈ સારાચે પશુધનને બીજે ખસેડવાનું મુશ્કેલ જણાયાથી તેમને ઘર આગળના તબેલામાં જ રાખી, કુટુંબના માણસો માટે ગામને પાદરે આવેલી અમારી જમીનમાં માંડવા પાડી ત્યાં રહેવાનું કર્યું હતું. એક સાંજે મારી માતા તથા કુટુંબના બીજા સભ્યો ગામમાંના ઘરે આવ્યા હતાં, તે દરમ્યાન માંડવા સળગી ગયા હતાં. લોકો આગ ઓલાવવા દોડે તેટલામાં તો આગ વ્યાપી ગઈ હતી. મારી માતા મને ઘોડીયામાં ઊંઘાડીને ગયાં હતાં. મારું ઘોડિયું આગથી ઘેરાઈ ગયું હતું. મારા વૃહ્દકાકી આગની અંદર દાખલ થઈ મને બળતામાંથી ઊંચકી લઈ આવ્યાં હતાં. તેઓ એટલા દાઝી ગયાં હતાં કે તેથી તેમનો સ્વર્ગવાસ થયો હતો. મને કાંઈ જ ઈજા થઈ ન હતી. આ કુટુંબમાં થયેલી અને મને કહેલી હકીકત છે.

બીજી એક હકીકત પાંચમા વર્ષમાં બનેલી તે યાદ છે. અમારા મહોલ્લામાં રહેતા એક યુવાન ગામમાં સાયકલ લાવ્યા હતા. ચોમાસાની ઋતુ હતી પણ વરસાદ થંભ્યો હતો. યુવાન મને સાયકલ પર આગળ બેસાડી ફરવા નીકળ્યો. અમારા ગામની ઉત્તરે પાદરમાં અંબિકા નદીનો ફાંટો-વેગણીઓ નદી વહે છે. એ નદી પર પુલ બાંધેલો, પણ પુલ પર કહેરાઓ ચોમાસાને કારણે કાઢી લીધેલા. સાયકલ આ પુલ પરથી પસાર થતાં એક ગાડા

સાથે અથડાઈ. હું યુવાન અને સાયકલ નદીની રેલમાં ગબડી ગયા. ચોમાસાની રેલ, પુર જોશમાં નદી વહેતી હતી. અમે પાણીમાં ગરકી જતા ઘણાં ભેગા થઈ ગયાંપણ રેલમાં પડવાની અને અમને બચાવવાની કોઈની હિંમત ચાલી નહીં. કેટલીક વાર સુધી અમો પાણી પર જણાયા જ નહિ. કિનારે શોધાશોધ થતા યુવાન એકાદ ફર્લાંગ પર પાણી પર જણાયો, પાછો ગરકી ગયો. ગામમાંથી લોકો આવ્યાં. મારા કુટુંબના રડતા આવ્યાં. શોધ કરવા માછીઓને ઉતાર્યાં. માછીઓ પાણીમાં પુલ પરથી ઉતર્યા એટલે મેં બૂમપાડી કહ્યું કે હું અહીં છું. પુલમાં એક નાનો ગોખલો હતો, હું તેમાં બેઠો હતો. માછીઓએ મને ખાંધ પર લીધો અને પુલ પર ચઢાવ્યો. સહુનું એ આશ્ચર્ય હતું કે મારા કપડાં સુકાં ભીંજાયા ન હતાં. હું પાણીમાં પડ્યો હતો. જોશભેર રેલનો પ્રવાહ હતો, પશ્ચિમ તરફ, જ્યારે હું પૂર્વ તરફના પુલના ગોખલામાં કેવી રીતે બેસી ગયો!

છઠ્ઠા વર્ષમાં બનેલી આ બીના છે. અમો ફળીઆમાંના બાળકો બપોરના સમયે ફળીઆના એક નાકે આવેલા એકાંત ભાંગેલા ઘરમાં સંતાકુકડી રમત રમતા હતા. આ બંધીઆર ઘરમાં એક નાની લાકડાંની પેટી પડેલી હતી. મારા એક બાળમિત્રે મને કહ્યું કે, 'તું નાનકડો છે એટલે આ પેટીમાં સમાઈ શકીશ. તું અંદર ભરાઈ જા. હું બહારથી આગળો મારીને ક્યાંક ભરાઈ જઈશ.' હું પેટીમાં ટૂંટિયુંવાળી પૂરાયો. તે બહારથી સારી રીતે આગળો બંધ કરીને ક્યાંક ભરાઈ ગયો. હું તો ક્ષણવારમાં જ ગભરાવા માંડ્યો, મારો જીવ અકળાયો અને નીકળવા માંડ્યો, પોકાર કર્યો પણ કોણ સાંભળે? શિથિલ થઈ બેભાન થઈ ગયો. થોડીક ક્ષણો બાદ નવી હવા સ્પર્શતી લાગી. બેભાનપણા માંથી સહેજ જાગૃતિ આવી, પણ શરીર બીલકુલ કમજોર-શકિતહીન થઈ ગયું હતું. એટલે પડી રહ્યો. પછી આંખ ઉઘાડી શક્યો ત્યારે જોયું કે પેટીનું ઉપરનું બારણું ખુલ્લું ઉઘડેલું હતું. થોડીવાર હવા મળવાથી શરીરમાં કાંઈક શકિત આવવા માંડી. એથી જેમ તેમ કરીને ઊઠીપેટી બહાર બેસવાનો પ્રયત્ન કર્યો. ઘણી મહેનતે ઊઠીનેપેટી બહાર બેઠો. કેટલીકવાર પછી જે બાલમિત્ર મને પેટીમાં સંતાડી ગયો હતો તે ત્યાં આવ્યો ને પૂછવા લાગ્યો: 'કોણે ઉઘાડી!'

મારાથીબોલાતું નહોતું. તે બોલતો રહ્યો: 'અહીં કોઈ હજી આવ્યું નથી. પેટી કોણે ખોલી? હું બરોબર આગળોવાસી ગયેલો. ખોલી કોણે?'

પછી બીજા બધા રમનારાઓ ત્યાં આવ્યા. બધાએ જ કહ્યું: અમે ખોલી નથી, ત્યારે 'પેટી કોણે ખોલી?' એ બધાનો આશ્ચર્ય સાથે પ્રશ્ન થયો. એ પ્રશ્ન હજી આજે પણ એવો ને એવો જ રહ્યો છે કે 'પેટી ખોલી કોણે?'

સાતેક વર્ષનો થયો હતો. શાળામાં રજા હોઈ મોસાળ અમલસાડ ગામે ગયો હતો. અમલસાડની કેરી ખૂબ વખણાય. માર મામાએ મારા પિતાજી તથાતેમના સગાઓને કેરીગાળાના ભોજન માટે આમંત્રણ આપેલું. ઘણી વાનગીઓથી કેળનીપતરાવડીઓ પીરસાઈ ગઈ. મારા પિતાજીને કેરીના રસમાં જીરું સાથે મરીની જરૂર જણાઈ. મરી ઘરમાં ન હતા. મામા ઘણાં સંકોચાયા. ગામની એકાદ નાની દુકાન, તેમાં મળેનહીં, સારી પંગત ભાણા પર બેસી ગઈ હતી. મેં મામાનું સંકોચાયેલું મોંઢું જોયું. હું પીતાંબરી સાથે જ ગૂપચૂપ મારી પાસે એક નાનો આનો હતો તે લઈ દોડ્યો. મરી લઈ દોડતો બધા જમવાની શરૂઆત કરે એટલે આવી ગયો. મામાને મરી આપ્યા. સહુ વિસ્મયમાં પડ્યા કે ગયો ક્યારે નેઆવ્યો ક્યારે? પિતાંબરીવાળો મને ત્યાં જ સહુ જોતા હતાં. તોગયો ક્યારે અને આવ્યો ક્યારે? બાલ્યકાળના કેટલાક સ્મરણોમાં દશેક વર્ષની વયથી વહેલી સવારે પાંચેક વાગે ઊઠી નદી પર જઈ કસરત, સ્નાન કરી, ભગવાન સૂર્યનારાયણ ઊગેત્યાં સુધી ધ્યાનમાં બેસવું. શ્રીકૃષ્ણલીલા અને શ્રીરામલીલા ગાવા, ભજવવા અને ચિતરવાનો શોખ, એ પ્રવૃત્તિએ મારા નાનપણની ખાસ મસ્તી હતી. અમારે ત્યાં અવારનવાર સન્યાસીઓ પધારતા તેમનીસાથે રહેવાનું ઘણું ગમતું.

અમારું કુટુંબ સારું શ્રીમંત અને પ્રસિદ્ધ, એટલે મારું લગ્ન પણ અગિયારમે વર્ષે કરવાની મારા પિતાજીએ ખૂબતૈયારીઓ કરવા માંડી હતી. મારે પરણવું ન હતું. હું કયાંક નાસી જાઉં એવું મન થતું. પણ લગ્નની ભારે તૈયારીઓમાં આકર્ષાઈ જતો. અતિશય ધામધૂમથી મારા કરતાં ઉમરે અને કદેકાંઈક મોટી છોકરી સાથે મને પરણાવી દીધો હતો. લગ્ન એટલે આનંદ મહાલવાનો પ્રસંગ એટલું જ સમજતો હતો. આમ બાળપણમાં જ મારા લગ્ન થઈ ગયા હતા.

- ◆ ખરેલા પુષ્પોમાં મને અનુપમ સૌંદર્યનો અનુભવ થાય છે.
- ◆ હે ઈશ્વર તું નથી છતાં તને અનહદ પ્રેમ કરું છું.
- ◆ સુગંધ પુષ્પમાંથી અલગ થઈ ઊડી જાય છે, ત્યારે તે પતંગિયું બની જાય છે.

દાંડી યાત્રાની પગદંડી અને ગાંધીજીનું મહાભિનિષ્ક્રમણ

ડૉ. ડી. સી. ત્રિવેદી

ભારતની આઝાદી માટે મહાત્મા ગાંધીજીનું મહાભિનિષ્ક્રમણ અને અવિચળ નિર્ધાર અંગેની ભીષ્મ પ્રતિજ્ઞાના દર્શન દાંડીકૂચના પ્રસંગ દ્વારા ચિત્રિત થાય છે. અંગ્રેજ હકૂમતે એકાએકજ કોઈ પણ જાતની પૂર્ણ વિચારણા વગર રોજીદા જીવનનું પોષક તત્વ તેવું ગરીબ પ્રજાની રોજી રોટીનું સાધન તેમજ પ્રજાનાખોરાકમાં અનિવાર્ય એવા મીઠા ઉપર વેરો લાદી દીધો. સરકાર સિવાય કોઈ મીઠાનું ઉત્પાદન કરી જ ન શકે તેવો કાયદો અમલમાં લાવીને ગરીબો ઉપર એક બોજ લાદી દીધો. આથી તે કાયદાનો સવિનય ભંગ કરવા માટે મહાત્મા ગાંધીજીએ દાંડીકૂચનું એલાન કર્યું.

તેમના ચુનંદા ૭૯ સત્યાગ્રહી સાથીદારોની સાથે સાબરમતી આશ્રમ અમદાવાદથી પદયાત્રા ૧૨મી માર્ચ ૧૯૩૦ના રોજ શરૂ કરી. આ પદયાત્રા સુરત જીલ્લાના દરિયા કિનારે આવેલ દાંડી ગામ સુધી કરી અને ત્યાં મીઠાના કાયદાના વિરોધમાં તેનો સવિનય ભંગ કરવો તેવું નક્કી કરવામાં આવ્યું. આથી આ પદયાત્રા 'દાંડીયાત્રા' ના નામે પ્રસિદ્ધ થઈ. આ ૭૯યાત્રિકોમાં ગુજરાતના ૩૨, મહારાષ્ટ્રના ૧૩, સંયુક્ત પ્રાંતના ૭, કચ્છના ૬, પંજાબના ૩, સિંધના ૧, બિહારના ૧, બંગાળના ૧, ઉત્કલના ૧, ફિજીના ૧ અને નેપાળના ૧ યાત્રી હતા. તેમાં ૨ મુસલમાન, ૧ ક્રિશ્ચિયન અને બાકીના ૭૬હિન્દુઓ હતાં. સાબરમતી આશ્રમમાંથી ૧૨ માર્ચ ૧૯૩૦ ના રોજ વહેલી સવારે દકલાકે સવાના થતા પહેલા ગાંધીજીએ જાહેર કર્યું કે 'સ્વરાજ લીધા વિના આ આશ્રમમાં હું પરત નહીં આવું!'

આવો મજબૂત અને અડગ નિશ્ચય તે ભગવાન બ્રહ્મનું મહાભિનિષ્ક્રમણ અને ભિષ્મપિતામહની પ્રતિજ્ઞાની યાદ અપાવે છે. ગાંધીજીએ આ બાબતનું પૂરું પૂરું પાલન કરી બતાવ્યું. ૨૪૧ માઈલની મજલ કાપીને પગપાળા ૨૪ દિવસે આ કૂચ દાંડી સુધી પહોંચી. ૭૯ વ્યક્તિઓના સાબરમતી આશ્રમથી ગાંધીજીના વડપણની નીચે ભવ્ય વિદાય પછી રસ્તામાં આવતા દરેક ગામોમાં ઉત્સાહ પ્રેરિત ગાંધીજીના પ્રવચનો અને ગામ લોકોનું ઉમળકાભેર સ્વાગત અને સહકાર સાથે ૨૪ દિવસે દાંડી ગામે આ કૂચ પહોંચી. અમદાવાદ, ખેડા, ભરૂચ અને સુરત જીલ્લામાંથી દાંડી યાત્રા પસાર થઈ. આ પગદંડી એ મહામાર્ગનું સ્વરૂપ પકડ્યું અને આખા દેશ અને દુનિયાની નજર તેનીપર આતુરતાપૂર્વક મંડાઈ રહી. આ મહાન જીવન યજ્ઞની પૂર્વ સંધ્યાએ તા. ૫/૪/૧૯૩૦ ના રોજ સાંજના સમયે દાંડી પહોંચીને

મહાત્મા ગાંધીજીએ દુનિયાની પ્રજાને માટે એક સંદેશો તૈયાર કર્યો. દાંડીથી ગાંધીજી એ સમસ્ત દુનિયાને નીચેનો સંદેશો મોકલ્યો હતો: 'બળિયા સામેના આ સાચના સંગ્રામમાં હું વિશ્વની સહાનુભૂતિ માગું છું.'

સમગ્રદેશની પ્રજાએ માન સાથે માથું નમાવીને આ દાંડી યાત્રીઓને વંદનકર્યા હતાં. આથી તેઓનું મનોબળ વધ્યું હતું. આ યાત્રાને રાજકીય સ્વરૂપને બદલે આધ્યાત્મિક બળ વધુ મળેલ હતું. ઇંગ્લેંડ, અમેરિકા ઉપરાંત દુનિયાના અનેક રાષ્ટ્રોનું આ દાંડીયાત્રા પરત્વે ધ્યાન દોરાયું અને વર્તમાનપત્રોમાં તેની ચર્ચાઓ પ્રગટેલી. દાંડીના દરિયા કાંઠે જઈને ચપટી મીઠુ ગ્રહણ કરવાના સરકારી કાયદાના વિરુદ્ધમાં સવિનય વર્તન દાખવતા ગાંધી બાપુને ૬૧ વર્ષના વૃદ્ધને બદલે ઉત્સાહ પ્રેરિક, નિષ્ઠાવાન, અહિંસકજીવાન તરીકેનું સ્વરૂપ લોકમાનસે દર્શાવ્યું.

યાત્રા દરમ્યાન ગામડે ગામડે ગાંધીજી મીઠાના કાયદાના અન્યાય વિશે લોકોને સમજૂતી આપતા જતા હતા. સાથે સાથે અસ્પૃશ્યતા નિવારણ, રેંટિયો અને ખાદીનો પ્રચાર, વ્યસન મુક્તિ વિગેરે વિગતો પણ સમજાવતા હતા. દાંડીકૂચ જાણે કે જનજાગૃતિનું એક માધ્યમ બની ગયું હતું.

આ નમકકૂચ જ્યારે સુરત જીલ્લામાં પ્રવેશવાની હતી ત્યારે અહિંના આગેવાન શ્રી કલ્યાણજી કાકા અને કુંવરજીભાઈ બધી વ્યવસ્થા સંભાળતા હતા. વાલોડમાં તેમનો મુકામ હતો ત્યારે ગાંધીજીએ કુંવરજીભાઈને કહેલું કે તેઓ તેમના પ્રવચનમાં પોતાને અવતાર તરીકે ન બતાવે તો સાડું કારણકે પોતે પ્રવૃત્તિ, પુરૂષાર્થ અને સત્યનિષ્ઠાથી જ આગળ આવી શક્યા છે, ઈશ્વરીય અવતારથી નહીં. આ સૂચન તેમની મહાનતાના દર્શન કરાવે છે.

મીઠાના સત્યાગ્રહ અંગેના આ કાનૂન ભંગની સાથે જ આખા દેશમાં જાગૃતિ આવી ગઈ અને અનેક જગ્યાએ મીઠુ બનાવીને સવિનય કાનૂન ભંગ લોકો કરવા માંડ્યા અને સત્યાગ્રહની લડતે જોર પકડયું. આથી સત્યાગ્રહનો આ દાંડીકૂચ માર્ગ આખા દેશનો જાણે કે રાજમાર્ગ બની ગયો. ૬ એપ્રિલના રોજદાંડી ખાતે મીઠાના સત્યાગ્રહ બાદ ગાંધીજી નવસારી દાંડી રોડ ઉપર આવેલાકરાડી ગામે એક ઝુંપડી બાંધીને ચોથી મે સુધી રહ્યા. ૪/૫/૧૯૩૦ ની રાત્રે કરાડી ગામની એ ઝુંપડીમાંથી જ અંગ્રેજી સરકારના સિપાઈઓ એ ગાંધીજીની ધરપકડ કરી અને ૮ માસ સુધી તેમને જેલમાં રાખ્યા. ૮ માસ બાદ જેલમાંથી છૂટ્યા તે દરમ્યાન દેશમાં સ્વતંત્રતાની ચળવળ એટલી મજબૂત બની ગયેલી કે અંગ્રેજ સરકારે સમજૂતી કરવાની તૈયારી કરવા માંડી હતી.

દાંડીયાત્રા પછી મહાત્મા ગાંધીજીની મહત્તા એટલી બધી વધી ગઈ હતી કે તેની અસર અંગ્રેજ પ્રજા ઉપર આધ્યાત્મિક રીતે પડવા લાગી હતી અને તે આડકતરી અને આનુસંગીક રીતે પ્રજાના માનસપટ ઉપર જણાઈ આવતી હતી. જેમ કે રોમા રોલાએ પોતાના પ્રવચન માં જાહેર કર્યું કે 'મહાત્મા ગાંધીજી ઈશુનો પુર્નજન્મ છે.'આવાસ્પષ્ટ કથનથી દુનિયાની પ્રજાના માનસ ઉપર મહાત્મા ગાંધીજી પ્રેમ, કરુણા અને સત્યના દાર્શનીક દેવતા તરીકે છવાઈ ગયા. તે સમયના અંગ્રેજી, હિન્દી, ઉર્દૂ, બંગાળી તેમજ ગુજરાતી વિગેરે અનેક ભાષાના માધ્યમો, સામયિકો અને વર્તમાનપત્રો દ્વારા તેઓ લોકોના 'હૃદયકુંજ' સુધી પહોંચી ગયા. આથી સાબરમતી આશ્રમના 'હૃદયકુંજ'ના નિવાસથી શરૂ થયેલી 'દાંડીયાત્રા' દેશ અને પરદેશની પ્રજાના હૃદયના ધબકાર સમી બની ચૂકી હતી.

સફળ 'દાંડીયાત્રા'નું કસોટીરૂપ પરિણામ ગાંધીજી માટે આઠ માસના કારાવાસનું ભોગવવાનું આવ્યું. અંગ્રેજોને આ પગલું ભારતની પ્રજાને કંસ જેવું કૂર લાગ્યું. ગાંધીજીએ આઠ માસનાકારાવાસ દરમિયાન પણ શ્રદ્ધા અને સબુરીને હૃદયમાં ધબકતી રાખી, ઉપરાંત ભગવદ્ગીતાનો અભ્યાસ જારી રાખ્યો. આઝાદીની ચળવળનું સુપેરે સંચાલન પ્રજામાં પ્રસરેલી કોઈ અલૌકિક શક્તિ દ્વારા થતું હોય તેવું જણાયું. ગાંધીજીની આધ્યાત્મિકતા અને પ્રજાની સહનશીલતાનું પરિણામ ગાંધીજીના આઠ માસના કારાવાસનેઅંતે જાણે કે 'જન્માષ્ટમી'માં પરિણમ્યું. અંગ્રેજ સરકારે ઉગામેલા હથિયાર હેઠા મૂકીને સમજૂતિ માટેઈંગ્લેંડમાં 'ગોળમેજી પરિષદ' બોલાવી જેમાં કોંગ્રેસ મહાસમિતિએ ગાંધીજીને ભારતની પ્રજાનાપ્રતિનિધિ તરીકે મહાત્મા ગાંધીજીને લંડન મોકલ્યા. ગાંધીજીએ દેશના લોકોને સંદેશો આપ્યો કે ભારતની પ્રજાએ પોતાના ઉપર વિશ્વાસ મૂક્યો છે તેનું પરિણામ પોતે 'ગોળમેજી પરિષદ'માં ચર્ચા કરીને જરૂર સહસંમતિપૂર્વક પ્રજાના હિતમાં લાવશે; તેવી નિષ્ઠા વ્યક્ત કરી.

ગાંધીજી ૧૨મી સપ્ટેમ્બરના રોજ લંડન પહોંચ્યા. ભારતને કેટલી સત્તા આપવી તેની ચર્ચા ગોળમેજી પરિષદમાં કરવાની હતી. કેદ કરેલા બધાજ સત્યાગ્રહીઓને અંગ્રેજ સરકારે છોડી મૂક્યાં હતાં. ગોળમેજી પરિષદમાં ચર્ચા કરવા માટે ગાંધીજીની સાથે સરોજીની નાયડુ અને પંડિત મદન મોહન માલવીયા પણ જોડાયા હતાં. ગાંધીજીએ લંડનમાં સરકારના મહેમાન હોવા છતા તેમણે પોતાના વસવાટ તદ્દન સામાન્ય એવા મજૂર મહોલ્લામાં રાખ્યો હતો. આ ઉપરાંત ઠંડો પ્રદેશ હોવા છતાં ગાંધીજીએ પોતાનો પોશાક હંમેશના જેવો જ સામાન્ય રાખ્યો હતો. અને દરરોજ પોતાનો રેટિંગો કાંતવાનો નિયમ ત્યાંપણ જાળવી રાખ્યો હતો!

૮૪ દિવસ ગાંધીજી બ્રિટનમાં રહ્યાં પરંતુ ગોળમેજી પરિષદમાં ચર્ચાને અંતે કંઈ નક્કર પરિણામ આવ્યું નહીં. અંગ્રેજ સરકાર ભારતને કોઈ સત્તા આપવા માંગતી જ નથી, તેવું ગાંધીજીને જણાયું. આથી ગાંધીજી ભારત પરત આવવા રવાના થયા. વચ્ચે તેઓ ઈટાલીમાં થોડો સમય રોકાયા અને રોમમાં પોપનો મહેલ 'વેટિકન' નિહાળ્યો. ઈટાલીના સરમુખત્યાર મુસોલિનીને પણ મળ્યા અને અંતે ડીસેમ્બરમાં ભારત પરત આવી ગયા.

આ રીતે દાંડીયાત્રા, ગોળમેજી પરિષદ અને લંડન તથા રોમની ગાંધીજીની મુલાકાત આ ત્રણ પ્રસંગોને પરિણામે પગદંડીએ મહામાર્ગનું સ્વરૂપ પકડ્યું. બીજી રીતે વિચારીએ તો ભારતની પ્રજા હવે રાજમાર્ગ તરફ દોરવાઈ રહી છે, તેવું સરકારને જણાયું. આ ડરને કારણે અંગ્રેજ હકુમતે વધુ સખત પગલા લેવા માંડ્યા. દેશના આગેવાનો પંડિત જવાહરલાલ નહેરુ, સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ, ખાન અબ્દુલ ગફાર ખાનવિગેરે ને પકડીને જેલમાં પૂરી દીધા. ગાંધીજીને પણ જેલમાં પૂરીને દેશની પ્રજાની માનસિક તાકાત તોડી નાંખવાના પ્રયત્નો શરૂ કર્યા. પરંતુ બાપુએ પ્રગટાવેલી જ્યોત સહેલાઈથી ઓલવાય તેમ નહોતી. બાપુનો મહામાર્ગ 'દીવાદાંડી' સમાન સાબિત થયો. દેશમાં સત્યાગ્રહની લડત વધુ ઉગ્રબની. ગાંધીજીના આત્માના અવાજથી આદેશ મળ્યો કે 'દેશમાં સત્યાગ્રહની લડતને નૈતિક ટેકો આપવા માટે અને લોકોનો જુસ્સો વધારવા માટે આમરણાંત ઉપવાસ કર'. ઉપવાસ શરૂ કરતા જ સરકારે ગાંધીજીને જેલમાંથી છોડી મૂક્યા. ગાંધીજીની આ એક મોટી સિદ્ધિ હતી અને તેમના આત્માના અવાજની પવિત્રતા અને મહાનતાના પરિણામ સ્વરૂપ હતી.

મહાત્મા ગાંધીજીના આ મહાભિનિષ્ઠમણે લોક જાગૃતિનો જુવાળ પેદા કર્યો જેની વરાળ આખા દેશમાં ફેલાવવા લાગી અને આ જુવાળની ભભૂતિ-ભસ્મ કપાળ ઉપર લગાવીને ભારતની પ્રજા 'કરો યા મરો' અને 'સત્ય મેવ જયતે' ના નારા સાથે આઝાદી મેળવવાના પવિત્ર પ્રેમયજ્ઞમાં ભાગ લેવા માટે ભારતની ભૂમિ ઉપર ફરી વળ્યા અને ગાંધીજીને પોતાનો નૈતિક ટેકો જાહેર કરીને સંપૂર્ણ રીતે સાથ આપવા વધુ પ્રવૃત્ત બન્યા. આ પવિત્ર પ્રજ્વલિતાનો પ્રકાશ દેશ અને દૂનિયા ઉપર ફેલાયો અને અંગ્રેજ પ્રજા મુંઝવણમાં મુકાઈ ગઈ અને તેની સત્તાના પાયા ડગમગવા લાગ્યા. ભારતને આઝાદી અપાવવા માટેની ગાંધીજીની 'ભિષ્મપ્રતિજ્ઞા'નું સફળ પરિણામ આવશે તેવો વિશ્વાસ લોકોમાં ઊભો થયો!

સાધુ મઠ બન્યો ગાંધીજીની પ્રેરણા

રમણ મોદી

૧૮૮૫માં એક દિવસ ગાંધીજી ડરબનથી ૧૪ માઈલ દૂર પાઈન ટાઉનથી મરિયન હીલ પર ગયા. ત્યાં ૧૨૦ સાધુઓ અને ૬૦ સાધ્વીઓ રહેતા હતાં. બધા જ મૌન પાળતા. વ્યવસ્થામાં રહેનાર નક્કી કરેલા જૂજ લોકોને બોલવું પડે તો બોલતા. એક વિશાળ ઓરડામાં સૌ રહેતા. અપરિગ્રહ અને સંપૂર્ણ બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરતાં. નજીકના ૧૨૦૦ જેટલા સ્થાનિક ઝૂલૂઓને સંસ્કારિતા ભણાવતા અને સુધારીકામ શીખવતા, લુહારીકામ, સમારકામ વિગેરે પણ શીખવતા. બહેનોને નેતરકામ, વાંસકામ, વણાટકામ, ભરથગૂંથણ વિગેરે શીખવી સ્વનિર્ભર બનાવતા. ગાંધીજી આ અવલોકનથી ખૂબ પ્રભાવિત થયા.

ગાંધીજીએ મૌન રાખવાનું કારણ પૂછ્યું. જવાબ મળ્યો - 'એનાથી અમે ઈશ્વરના અનુસંધાનમાં રહીએ છીએ અને અંતરાત્માનો ધીમો અવાજ સાંભળીએ છીએ.' એમની સાદાઈ, સેવાની ઉત્કટતા અને કર્મઠતાની ગાંધીજી પર ચિરંજીવ અસર પડી. 'એક લાંબો ઓરડો હતો. સવારે અઢી વાગે ઉઠવાનું, શાકાહારી ભોજન, મૌનવ્રત, લોકોને વટલાવતા નહીં. એમનો પ્રચાર એટલે લોકોમાં કામ કરવું. જીવનભર ત્યાં રહેતા, શીખવતા, પ્રાર્થના કરતા. બધા સંન્યાસી, વિદ્વાન. વિદ્યા અને હુન્નરનું વ્યસન. એમ.એ. હોય તે બીજાને સુધારીકામ શીખવે, સુધારીનું વિજ્ઞાન બતાવે. સંપૂર્ણ સફાઈ, દૈવી શાંતિ-મૌન. માનવીની માણસાઈના અદ્ભૂત નમૂના. કડક વ્યવસ્થા અને શક્તિશાળી શિસ્ત. જાણે આદર્શ શિક્ષણ સંસ્થા કે આશ્રમ સંસ્થાનો નમુનો જોઈ લો.

ગાંધીજી ઉપર આ સમગ્ર વ્યવસ્થાનો ઊંડો પ્રભાવ પડ્યો. એમણે ઊભી કરેલી સંસ્થાઓમાં એનો જ અમલ કર્યો.

એનાથી પ્રેરિત થઈને ગાંધીજી ફિનિક્સ આશ્રમના વિચાર તરફ આગળ વધ્યા. ૧૯૦૩માં ગાંધીજીએ ડરબનમાં ફિનિક્સ સ્ટેશન નજીક ૧૦૦ એકર જમીન ખરીદી. 'ફિનિક્સ આશ્રમ' વસાહત ઊભી કરી. અખબાર માટે ૭૫' x ૫૦' નો શેડ બનાવ્યો. ત્યાં 'ઇન્ડિયન ઓપિનિયન' પત્ર શરૂ કર્યું. ૩૫૦૦ પાઉન્ડમાં પ્રેસની સામગ્રી ખરીદી લીધી. રસ્કિનના પુસ્તક 'અન ટુ ધીસ લાસ્ટ'ની મગજમાં ભારે અસર હતી. અને સાધુ મઠની મુલાકાતની પણ અસર હતી.

સાથીઓ ભેગા કર્યાં. સાદુ, શ્રમ નિષ્ઠ, ઉદ્યમ પરાયણ જીવન જીવવાની પ્રેરણા

આપી. પરિવારને ત્રણ ત્રણ એકર જમીન ખેતી માટે આપી. દરેકને દર મહિને ત્રણ પાઉન્ડનો પગાર આપવાનું નક્કી કર્યું. કામદારોને પણ વેતન આપવાનું ઠરાવ્યું. ગાંધીજીએ પોતાના માટે જે મકાન બાંધ્યું તેને 'સર્વોદય' નામ આપ્યું. બધાએ પોતાના કામો જાતે કરવાનું ઠરાવ્યું. હિન્દી મિત્રોને સહકુટુંબ રહેવા માટે આમંત્રણ આપ્યું. તમામ કોમના લોકો ત્યાં એક વિશાળ કુટુંબ બનીને રહેતા. ગાંધીજીએ પણ પોતાના કુટુંબને ત્યાં રહેવા માટે બોલાવી લીધું. પોલાક પણ આ પરિવર્તનથી આકર્ષાયા અને ફિનિક્સ વસાહતમાં આવીને તે રહ્યા. અનાજ દળવાનું, રાંધવાનું, કપડા ધોવાના, સફાઈ કરવાની, પાયખાના સાફ કરવાના.. આ બધા કામ બધાં રાજીખુશીથી કરવા લાગ્યા. ૧૯૦૬માં જૂલૂમાં બળવો થયો, નાતાલની સરકારે જૂલૂઓ પર નાંખેલા કરની વિરુદ્ધમાં આ બળવો હતો. સરકારના લશ્કરે ખૂબ ત્રાસ ગુજાર્યો, અનેકને મારી નાંખ્યા, અનેકને ઘાયલ કર્યા. ગાંધીજીએ ત્યાં ઘાયલોની સારવાર માટે પોતાની વસાહતમાંથી લોકોને કામે લગાડ્યા. જૂલૂઓનો ભારે વિશ્વાસ સંપન્ન કર્યો. લશ્કરનું વર્તન જંગલી પ્રાણીઓ જેવું હતું. આ નરસંહારથી ગાંધીજીને ઘણો આઘાત લાગ્યો તેમણે કાયમી ધોરણે સેવાવ્રત અપનાવ્યું. એને માટે ત્યારથી જ (૧૯૦૬થી) બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહ વ્રત સ્વીકાર્યું.

સૌજન્ય: હિંદ સ્વરાજથી ગ્રામ સ્વરાજ

હિન્દ સ્વરાજ

મોહનદાસ ગાંધીએ એસએસ કિલ્ડોનન કાસલ પર નવેમ્બર ૧૩ અને નવેમ્બર ૨૨ ૧૯૦૯ દરમિયાન લંડનથી દક્ષિણ આફ્રિકા સુધી મુસાફરી કરતી વખતે 'હિન્દ સ્વરાજ' પુસ્તક લખ્યું હતું. તે સમય દરમિયાન ગાંધીજીએ જહાજમાં રહેલી સ્ટેશનરીથી આ પુસ્તક ગુજરાતી ભાષામાં લખ્યું હતું. ગુજરાત વિદ્યાપીઠના ભૂતપૂર્વ ઉપકુલપતિ જીતેન્દ્ર દેસાઈના જણાવ્યા અનુસાર, ૨૭૫ પાનાંની હસ્તપ્રતમાંથી લગભગ ચાલીસ પાનાં ગાંધીજીએ ડાબા હાથે લખ્યાં છે, જ્યારે બાકીનાં જમણા હાથે લખ્યાં છે.

'હિન્દ સ્વરાજ'માં ગાંધીજીએ સ્વરાજ, આધુનિક સભ્યતા, યાંત્રિકીકરણ વગેરે અંગેના પોતાના વિચારો વ્યક્ત કર્યા છે. આ પુસ્તક પર ૧૯૧૦માં અંગ્રેજો દ્વારા પ્રતિબંધ મૂકાયો હતો.

માણસ જરૂરિયાતો વધારતો જ રહે છે

પ્રા. કિશોર દેસાઈ

માણસે જરૂરિયાતો સંતોષવા અર્થ પ્રવૃત્તિ વિસ્તરી. એમાંથી અર્થશાસ્ત્ર ઊભું થયું! આ અર્થશાસ્ત્ર 'માનવ જરૂરિયાતો અમર્યાદિત છે.' એ માન્યતા ઉપર રચાયું છે અને આ માન્યતાએ ઘણા અનર્થો સર્જ્યા છે. એટલું જ નહીં વિષમતાભરી પરિસ્થિતિના મૂળ આ ખોટી માન્યતામાં સમાયેલા છે.

વાસ્તવિકતા એ છે કે કુદરતી અને માનવીય સર-સંશાધનો મર્યાદિત છે. એટલે કે જરૂરિયાત સંતોષવા માટેના સાધનો મર્યાદિત છે. તો પછી જરૂરિયાતો અમર્યાદિત શી રીતે રાખી શકાય? એટલે જરૂરિયાતો મર્યાદિત હોવી જોઈએ એ આધાર ઉપર અર્થશાસ્ત્ર રચાવું જોઈએ અને એ જ અર્થશાસ્ત્ર સર્વોદય સમાજ રચી શકે.

આ દુનિયામાં કોઈપણ દેશમાં કે સમાજમાં દરેકે દરેક માણસને અથવા દરેક કુટુંબને પોતાના શરીર નિર્વાહ માટે આવશ્યક એટલો પૌષ્ટિક અને સ્વચ્છ ખોરાક મળે, શરીરના ઢાંકવા તથા રક્ષણ માટે આવશ્યક એટલા સ્વચ્છ અને સાદાં કપડાં મળે. ટાઢ, તડકો અને વરસાદથી બચવા માટે સારી હવા-ઉજાસવાળું સુંદર ઘર મળે. એ એની પ્રાથમિક જરૂરિયાત ગણાય. આ પ્રાથમિક જરૂરિયાતો પૂરી પડે એ સુવ્યવસ્થિત અને સુખી સમાજનું લક્ષણ ગણી શકાય. દેશના તમામ વર્ગના લોકોને આ પ્રાથમિક જરૂરિયાતો સહેલાઈથી મળવી જ જોઈએ, એવું બધા ઇચ્છે છે. તેમ છતાં મોટા ભાગના લોકો માટે આ જરૂરિયાતો સંતોષાઈ નથી, એ હકીકત છે. જે લોકો માટે એ જરૂરિયાતો સંતોષાઈ છે, તેઓને એનાથી સંતોષ નથી. તેઓ જરૂરિયાતો વધારતા જ રહે છે.

જરૂરિયાતો વધારવી એને એ લોકો સુધારાની કે પ્રગતિની નિશાની સમજે છે! આવી ખોટી સમજને લીધે, જે લોકોની પ્રાથમિક જરૂરિયાતો સંતોષાઈ નથી, તેઓ વચ્ચેનું અંતર વધતું જ રહ્યું છે. એમાંથી આર્થિક અસમાનતા અને વર્ગવિગ્રહ પેદા થયાં છે. ઉપરાંત આ વધારાની જરૂરિયાતો જે લોકો ભોગવે છે, તે બીજાના ભોગે અને અનેક પ્રકારની હાયપીટથી પ્રાપ્ત કરેલી હોવાથી તેનાથી તેઓ સુખ શાંતિ પામી શક્યા નથી. જરૂરિયાતો વધારવા માણસ બાહ્ય પરિસ્થિતિનો ગુલામ બની ગયો, અનેક જાતના ઘર્ષણોમાં ઘેરાઈ ગયો. હવે એમાંથી બચવાનો ઉપાય જરૂરિયાતો ઘટાડતા જવામાં જ છે. જરૂરિયાતો જેમ ઓછી તેમ માણસ વધુ સ્વતંત્ર, વધુ સુખી.

જરૂર કરતાં વધારે મેળવવાનો લોભ અપ્રમાણિકતાને નોતરે છે અને લોભી કદી સુખી થતો નથી. પૃથ્વી આપણી જરૂરિયાતોને સંતોષવા માટે સમર્થ છે. પરંતુ આપણા લોભને નહીં. આપણા દેશની સંસ્કૃતિ આધ્યાત્મિકતા પર નિર્ભર છે. ત્યાગીને ભોગવવાની આપણી સંસ્કૃતિ છે. બંધુત્વ, સહકાર અને સમાનતાની ભાવનાથી જ આપણે જાતે કરીને ઊભા કરેલા સંઘર્ષો કે ઘર્ષણો નિવારી શકીશું. આપણા બાપ-દાદા જેને 'વૈભવ' સમજતા તેને આપણે જરૂરિયાતો બનાવી દીધી. આજે આપણે જેને 'વૈભવ' સમજીએ છીએ, તે આપણા સંતાનો માટે જરૂરિયાત બની જશે! થોડાક લોકો માટે જ આવું બની રહ્યું છે, બાકીનો મોટા ભાગનો જનસમુદાય તો હજી ઠેરનો ઠેર છે!

મોટે ભાગે દેખાદેખી કે ચડસાચડસીમાં આપણી જરૂરિયાતો વધતી જતી હોય છે. આપણા ઘરોમાં જરૂરિયાતને નામે ઘણી બધી બિનજરૂરી વસ્તુઓના ઢગ આપણે ખડકી દેતા હોઈએ છીએ. લગભગ ૮૦ ટકા જેટલી બિનજરૂરી વસ્તુઓનો સંગ્રહ આપણા ઘરમાં જોવા મળશે. ઘણીવાર આપણે જાણે સ્ટોરરૂમમાં રહેતા હોઈએ એવું લાગે છે!

આપણે ઘર કે મકાન પાછળ લખલૂટ ખર્ચા કરીએ છીએ. કરોડોના બંગલા કે ફ્લેટ્સ કદી પણ આપણી જરૂરિયાતમાં આવી શકતા નથી! આપણે પ્રામાણિક અને સાદગીભર્યું જીવન જીવવાને બદલે આડંબરભર્યા—લુચ્ચાઈભર્યા વૈભવી જીવન પાછળ દોડી રહ્યાં છીએ. જો આ દોડ આપણે અટકાવીશું નહીં તો આજે જે આર્થિક-સામાજિક અસમતા છે તે વધુ વિકરાળ બનશે અને આપણે મેળવેલું, સર્જેલું બધું જ ભસ્મીભૂત થઈ જશે!

આજે જેટલા પણ સાધન સંપન્ન પરિવારો છે તેમની પાસે પોતાની જરૂરિયાત કરતાં ઓછામાં ઓછા પાંચથી દસ પરિવારોની પ્રાથમિક જરૂરિયાતોને સંતોષી શકે એટલું વધારે છે. દરેક સાધન-સંપન્ન પરિવાર આ અંગે ઉદારતાથી અને ગંભીરતાથી વિચારે તો આજની વિષમ પરિસ્થિતિનો ઉકેલ એમની સંપત્તિમાંથી જ મળી શકે એમ છે. દરેક સાધન-સંપન્ન પરિવાર ઓછામાં ઓછા પાંચ ગરીબ પરિવારને દત્તક લઈને તેમની જરૂરિયાતો પૂરી પાડવાની જવાબદારી સ્વીકારે તો ઘણી બધી સમસ્યાઓનો ઉકેલ મળી શકે તેમ છે.

◆ તમે જ્યારે પથ્થર ફેંકો છો ત્યારે ખુદ પથ્થર બની જાઓ છો.

મારો ગાંધીજીનો પ્રથમ પરિચય

નાનાભાઈ ભટ્ટ

લોકો સામાન્ય રીતે માને છે કે હું ગાંધીજી પાસે ઘણો વખત રહ્યો હઈશ. પણ હું તેમની પાસે ઘણો વખત રહ્યો જ નથી. આપણામાં કહેવાય છે કે મગરી પોતાનાં ઈંડાં સમુદ્રને કાંઠે મૂકે છે, અને સમુદ્રમાં રહી રહી પોતાની દૃષ્ટિથી તેમને સેવે છે. મને ગાંધીજીએ આ પ્રમાણે દૂરથી જ પોતાની દૃષ્ટિ વડે સેવ્યો છે, એ મારું સદ્ભાગ્ય છે. મારું એવું પણ માનવું છે કે મહાપુરુષોની બહુ નજીક રહેવાથી આપણે જોઈએ તેવા વધી શકતા નથી અને ઘણીવાર તો એ મહાપુરુષોને આપણા જેવા સાધારણ આદમી માની બેસવાની ભૂલ પણ કરીએ છીએ. છેક સાંનિધ્યમાં રહ્યા છતાં એમના મૂલ્યાંકનમાં પ્રમાદ ન કરવો, એ મારા જેવા સાધારણ અધિકારીની મર્યાદાની બહાર છે. ભાગવતકાર કહે છે કે ક્ષીરસાગરનાં માછલાં ક્ષીરસાગરમાંથી ઉદ્ભવેલા ચંદ્રમાને પણ જેમ પોતાના જેવું એક માછલું જ માને, તેમ યાદવોએ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને પોતાના જેવા જ એક સાધારણ યાદવ માન્યા અને પરિણામે તેઓ વિનાશ પામ્યા.

પોશાકમાં સાદું જાડું ધોતિયું, નીચે ઉઘાડા પગ, કેડ પર સૂતરનો કંદોરો, કસવાળું કડિયું અને માથે કાઠિયાવાડી ઢબે બાંધેલો ફેંટો—આવા એક પુરુષને લઈને સર પ્રભાશંકર પટ્ટણી દક્ષિણામૂર્તિની મુલાકાતે આવ્યા. તે દિવસે અમે તખ્તેશ્વર પ્લોટમાં એક મકાન ભાડે રાખીને રહેતા હતા. આવેલા મહેમાનને મેં બધા ઓરડામાં ફેરવ્યા, પુસ્તકાલય બતાવ્યું, રહેવાના ભાગો બતાવ્યા, કસરતશાળાનો ભાગ બતાવ્યો, સંડાસો બતાવ્યાં, મારે રહેવાની ઓરડી બતાવી.

સર પ્રભાશંકર સાથે મહેમાને બધું જોયું, સહેજ ડોકું ધુણાવ્યું, ને ધીરે અવાજે બોલ્યા: 'કોઈવાર અમદાવાદ આવો ત્યારે મળજો.'

મહેમાનની ચાલવાની ઢબ, બધું જોવાની ઢબ, આંખની ચકોરતા, ને શબ્દોની મીઠાશ, એ બધાએ મારા મન પર ભારે અસર કરી. સર પ્રભાશંકર પટ્ટણીએ પૂછ્યું: 'વિઝિટબુક ક્યાં છે?'

મેં જણાવ્યું: 'વિઝિટબુક મેં રાખી જ નથી. આપને જણાવવા જેવું લાગે તે મને જણાવશો તો આભારી થઈશ.' મહેમાનો જમણા હાથની આંગળી ઊંચી કરીને સહેજ હસ્યા. હું સમજ્યો કે વિઝિટબુક નથી રાખી એ ઠીક જ કર્યું એમ મહેમાન કહે છે.

***

મુંબઈનું કોલાબા સ્ટેશન. ગુજરાત મેલ અને કાઠિયાવાડ મેલ બંને રાતે અડધા કલાકને અંતરે ઊપડે. હું કાઠિયાવાડ મેલમાં જવા માટે આવ્યો. સામાન મજૂરને સોંપી હું ટિકિટ લેવા જતો હતો, ત્યાં ગાંધીજી બગલમાં એક પોટકું લઈ સ્ટેશન પર ફરે.

મને જોઈને તેમણે પૂછ્યું: 'તમે અહીં ક્યાંથી? ક્યાં જાઓ છો?'

'જી, ભાવનગર જાઉં છું,' મેં જણાવ્યું.

'તો એક દિવસ અમદાવાદ ઊતરી જાઓ. હું પહેલા મેલમાં જાઉં છું!'

'વારુ, આવીશ.' મેં જણાવ્યું.

હું અમદાવાદ ઊતર્યો ને સીધો ગયો કોચરબના આશ્રમમાં. સ્વામી આનંદ મને ઓળખે, એટલે મારી મૂંઝવણ ઓછી થઈ ગઈ. આશ્રમમાં હું પૂરા ત્રણ દિવસ રહ્યો. હું કશુંય બોલ્યાચાલ્યા વિના બધું જોયા જ કરતો હતો. ગાંધીજીએ મને ઘંટીકામમાં સાથે રાખ્યો. એવા મહાપુરુષની સાથે બેસીને ઘંટીનો હાથો ઝાલવાનો મળ્યો એ મારું સદ્ભાગ્ય હું કોઈ દિવસ ભૂલવાનો નથી. દળવું, સંડાસસફાઈ, પાણી ભરવું વગેરે આશ્રમનાં કામો મને સાવ સ્વાભાવિક લાગ્યાં. પણ નરી સાદાઈની પાછળ રહેલી એમની ફિલસૂફી પર મારા કાન મંડાયા હતા; અને એ ત્રણ દિવસમાં મારાથી સમજાય તેટલું સમજી લેવાનો મારો નિશ્ચય હતો.

બરાબર આ જ દિવસોમાં કાકા કાલેલકર પણ આશ્રમમાં પહેલવહેલા આવ્યા, અને સ્વામીએ મને તેમની ઓળખાણ કરાવી.

ત્રણ દિવસ રહી, ગાંધીજીને વંદન કરીને હું ચાલતો થયો. તે દિવસથી આજ સુધી ગાંધીજી તરફનું મારું આકર્ષણ દિવસે દિવસે વધતું ચાલ્યું છે. એમની ફિલસૂફી હું સમજ્યો છું કે નહીં તેની મને ખબર નથી. એમને હું બરાબર પારખી શક્યો છું કે કેમ તે પણ જાણતો નથી. પણ કોણ જાણે કેમ હું નિરંતર તેમના તરફ ખેંચાય જ રહ્યો છું; અને એમના જીવનમાં હું મારાં વહાલાં ઉપનિષદો તથા ગીતાજીને વાંચ્યા કરું છું.

આંબલા, ૨૦-૭-૪૫

ગાંધીજીનું 'હિન્દ સ્વરાજ' પુસ્તક બે ચરિત્રો વચ્ચે સંવાદનું સ્વરૂપ લે છે, વાચક અને લેખક ગાંધીજી. વાચક મૂળભૂત રીતે એક લાક્ષણિક ભારતીય દેશબંધુ છે, જેને ગાંધીજી હિન્દ સ્વરાજ સાથે સંબોધન કરી રહ્યા હશે. ગાંધીજીના ત્યારના વિચારો આઝાદીની ચળવળમાં દાખલ થયાં પહેલાના છે.

ગાંધીજી માતૃભાષામાં શિક્ષણના હિમાયતી હતા

અતુલ પાઠકજી

મહાત્મા ગાંધીજીએ હંમેશા માતૃભાષામાં શિક્ષણ આપવાની હિમાયત કરી છે. તેઓ કહેતા હતા કે બાળપણથી જે ભાષા ઘરમાં બોલાતી હોય, તે ભાષા બાળક ઘરમાં બોલતા શીખે છે. બાળક જે ભાષા ઘરમાં શીખ્યું હોય, જે ભાષા ઘરમાં સાંભળતું આવ્યું હોય અને જે ભાષા બોલતું થયું હોય, તે સિવાયની અંગ્રેજી જેવી ભાષા જે ઘરમાં બોલાતી ન હોય, તેવી ભાષામાં શિક્ષણ આપવામાં આવે, તો તેવું શિક્ષણ બાળક કોઈ પણ સંજોગોમાં સારી રીતે મેળવી શકે નહીં. અંગ્રેજી માધ્યમમાં ભણતા બાળકનો શિક્ષણનો પાયો હંમેશા કાયો જ રહે છે. જે બાળક માતૃભાષામાં ભણે તે જ બાળક સારીરીતે ભણી શકે છે.

જે બાળકના ઘરમાં બધા સભ્યો અંદરઅંદર અંગ્રેજીમાં વાતચીત કરતાં હોય, તેવા કુટુંબનું બાળક અંગ્રેજી માધ્યમની શાળામાં અથવા કોલેજમાં ભણે તો તે હજી ચાલે, પરંતુ જેના ઘરનો માહોલ ગુજરાતીનો હોય અથવા હિન્દીનો હોય, તેવું બાળક અંગ્રેજી માધ્યમમાં ભણે, તો તે પણ સાફ શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરી શકતું નથી.

અંગ્રેજી માધ્યમમાં ભણતા બાળક ઘરનો માહોલ અંગ્રેજીનો ન હોય તો, સાફ અંગ્રેજી શીખી શકતું નથી, એટલુંજ નહીં, પરંતુ તે વ્યાકરણની દ્રષ્ટિએ સાચી માતૃભાષા કે રાષ્ટ્રભાષા પણ જાણતુંહોતું નથી.

ગાંધીજી કહેતા કે પં. મોતીલાલ નહેરૂ જેવું કુટુંબ હોય કે જેનો ઘરનો સંપૂર્ણ માહોલ અંગ્રેજીનો હોય અને ઘરના સભ્યો તેમજ બાળકો પણ અંદર અંદર અંગ્રેજી ભાષામાં જ વાતો કરતાં હોય, તેવા કુટુંબના બાળકો અંગ્રેજી માધ્યમની સ્કૂલોમાં ભણી શકે.

ગાંધીજીએ ૧૯૨૦માં અમદાવાદમાં 'ગુજરાત વિદ્યાપીઠ'ની સ્થાપના કરી અને તમામ શિક્ષણ ગુજરાતીમાં આપવાનું શરૂ કર્યું. 'ગુજરાત વિદ્યાપીઠ' શરૂ થયા પછી ધીમે ધીમે ગુજરાતી માધ્યમની શાળાઓ વધુને વધુ શરૂ થતી ગઈ. છતાં પણ યુનિવર્સિટીમાં તો અંગ્રેજોનાં સમયમાં અને ત્યાર પછી પણ કેટલાંક વર્ષ અંગ્રેજી માધ્યમ જ ચાલ્યા કરતુંહતું.

“મુંબઈ યુનિવર્સિટી”માંથી ૧૯૫૧માં 'ગુજરાત યુનિવર્સિટી' છૂટી પડી અને ત્યાર પછી ૩ વર્ષ બાદ ગુજરાત યુનિવર્સિટીના ઉપકુલપતિ તરીકે શ્રી મગનભાઈ દેસાઈ આવ્યા. તેઓ ચુસ્ત ગાંધીવાદી હતા અને ગાંધીજીના માતૃભાષામાં શિક્ષણ આપવા અંગેના વિચારો તેમણે તેમનાં જીવનમાં ઉતાર્યા હતા. આથી તેમણે સૌપ્રથમ વખત 'ગુજરાત યુનિવર્સિટી'નું

શિક્ષણ સંપૂર્ણપણે ગુજરાતીમાં આપવાનું શરૂ કર્યું. આમ સૌપ્રથમ વખત શ્રી મગનભાઈ દેસાઈ ઉપકુલપતિ બન્યા પછી કોલેજનું શિક્ષણ ગુજરાતી માધ્યમમાં આપવાનું શરૂ થયું, જે 'મગન માધ્યમ' તરીકે ઓળખાતું થયું.

આ દરમ્યાન ગુજરાતી માધ્યમની અનેક શાળાઓ ખૂલી ગઈ હતી અને તેમાં ગુજરાતી માધ્યમમાં જ શિક્ષણ અપાતું હતું.

તે સમયના મુંબઈ રાજ્યના મુખ્ય પ્રધાન શ્રી મોરારજીભાઈ દેસાઈ પણ ગુજરાતી માધ્યમના ચુસ્ત હિમાયતી હતા અને તેમના કટ્ટર વિરોધી શ્રી ઈન્દુલાલ યાજ્ઞિક પણ ગુજરાતી માધ્યમ બાબતમાં શ્રી મોરારજીભાઈ દેસાઈને ટેકો આપી રહ્યા હતા. તે વર્ષોમાં બીજો પણ એક વિવાદ ચાલતો હતો. ગુજરાતી માધ્યમની શાળાઓમાં એક વિષય તરીકે અંગ્રેજી પાંચમાં ધોરણથી શીખવવું જોઈએ કે આઠમા ધોરણથી શીખવું જોઈએ?

ચુસ્ત ગાંધીવાદી એવા શ્રી ઠાકોરભાઈ દેસાઈ કહેતા હતા કે અંગ્રેજી આઠમા ધોરણથી શીખવવું જોઈએ. પાછળથી શ્રી ઠાકોરભાઈ દેસાઈ ગુજરાત રાજ્યના ગૃહ પ્રધાન બન્યા હતા. તે સમયના બીજા એક અગ્રણી શિક્ષણશાસ્ત્રી શ્રી ઠાકોરભાઈ ઠાકોર એમ કહેતા હતા કે અંગ્રેજી પાંચમા ધોરણથી શીખવવું જોઈએ. આ બંને ઠાકોરભાઈના એકબીજા સામે આક્ષેપો પ્રતિઆક્ષેપો ચાલ્યા કરતા હતા અને તે દરરોજના અખબારોમાં છપાતા રહેતા હતા. આથી લોકો તેઓને “ઠાકોરભાઈ આઠમાવાળા” અને “ઠાકોરભાઈ પાંચમાવાળા” તરીકે ઓળખતા. તે સમયે મુંબઈ રાજ્યના શિક્ષણ પ્રધાન શ્રી શાંતિલાલ શાહ હતા. આખરે તે વખતે એવો નિર્ણય લેવાયો કે અંગ્રેજી આઠમા ધોરણથી શીખવવું.

આમ ગાંધીજી ભલે દેશને આઝાદ કરાવવાની સ્વાતંત્ર્ય ચળવળ સાથે અતિ વ્યસ્ત રહેતા હતા પણ તેમના કેટલાંક પાયાના વિચારો સમાજોપયોગી બની રહેતાં. તેમના વિચારોની શાળામાં સાથે રહીને જે મહાનુભાવો થયાં તેમના પર ગાંધીજીના વિચારોની ભારોભાર અસર રહેતી. તેઓ ગાંધી વિચારોમાં પોતાના અનુભવને ઉમેરીને પ્રજા માટે ઉપકારી નિર્ણયો લેતા રહેતાં. વિચાર કરો કે અંગ્રેજોએ તો ઓછા માણસોએ આટલા વિશાળ દેશનું સંચાલન કરવા માટે અંગ્રેજીના જાણકાર બાબુઓની પોતાની જરૂરિયાતો માટે શિક્ષણ અંગ્રેજી માધ્યમમાં જ આપવાનું નક્કી કર્યું હતું. એ પણ એક કારણ હતું કે તેને લઈને આપણા ઘણા તેજસ્વી યુવાનો અંગ્રેજી માધ્યમમાં ભણીને પછી વધુ ભણવા વિલાયત જતાં અને ત્યાંથી પોતાના દેશને સ્વતંત્ર કરવાના સપના સાથે ભારતમાં પરત થતાં. આઝાદીની લડતમાં આવા અંગ્રેજી ભાષા અને તેહજીબોથી જાણકારોનું પણ મહત્વ રહેતું.

તેઓ અખબારોમાં લેખો લખવાથી માંડીને સરકારો સામે રજૂઆત કરવામાં ઉપયોગી બનતા.

તો બીજી બાજુ, ગાંધીજીના વિચારોને કારણે દેશમાં શાળા-કોલેજો માતૃભાષામાં શિક્ષણ આપતા થઈ તેને કારણે શિક્ષણનો વ્યાપ વધ્યો. વધુ લોકો પોતાની ભાષામાં ભણવા તૈયાર થયાં. પણ આ બધાની પાછળનો ગાંધીજીનો તર્ક સમજવા જેવો હતો. આપણે દેશના રાજ્યોની રચના ભાષાના આધારે કરી છે. મુંબઈ રાજ્ય છુટું પાડીને મહારાષ્ટ્ર અને ગુજરાત તથા રાજસ્થાન બન્યાં. આમ તે રાજ્યોના સંચાલન માટે માતૃભાષા સમજનાર અને તેમાં વ્યવહાર કરનારા લોકોની જરૂરિયાતો ઊભી થઈ. આજે પણ ઘણી વાર આ પ્રશ્નો નડે છે. કલેક્ટર કે કમિશ્નર જયારે સ્થાનિક ભાષાથી પરિચિત ન હોય ત્યારે તેમને વહીવટ કરવામાં પરાવલમ્બી રહેવું પડે છે.

ગાંધીજીની એ દુરંદેશી જ હતી જે શિક્ષણ અંગ્રેજી માધ્યમમાં નહીં પણ માતૃભાષામાં, અથવા ઘરમાં બોલાતી ભાષામાં આપવાની હિમાયત કરતી હતી. નહિતર, આપણું અંગ્રેજી શિક્ષણ યુરોપના લેખકો-કવિઓની રચનાઓ જ શીખવતે. આપણા અખો, નરસિંહ મહેતા, મેઘાણી કે ધૂમકેતુની દિગ્ગજ રચનાઓ ત્યારના યુવાનો સુધી પહોંચતે જ નહીં. આપણી ભાષાઓનો વિકાસ અતિ ધીમો રહ્યો હોત. આપણી ભાષાઓનું સાહિત્ય, અખબારો, પુસ્તકોનો વ્યાપ સીમિત જ રહેતે અને આપણા યુવાનો પોપટની જેમ વિદેશી કૃતિઓ વાંચતા વાગોળતા રહેત. તેઓ પોતાની માતૃભાષાથી દૂર થતે અને ધીમે ધીમે આપણી પરંપરા અને સંસ્કૃતિથી પણ અંતર જ રખતે. લોર્ડ મેકોલો એજ તો કરી રહ્યા હતા. દેશ આઝાદ થયાં બાદ એ ધૂંસરી ફગાવે જ છૂટકો હતો. ગાંધીજીના એ વિચારો જ આજે ઈજનેરી અને હવે તો તબીબી શિક્ષણ પણ દેશની ભાષાઓમાં આપવાની શરૂઆત સુધી પહોંચ્યા છે.

આજે પણ આ બાબતે ચર્ચા ચાલતી રહે છે. કમ્યુટર અને ઇન્ટરનેટના જમાનામાં અંગ્રેજી આપણી દેશી ભાષાઓ કરતાં આગળ વધી રહી છે. દુનિયા સાથેના સંપર્કમાં રહેવા માટે લોકો પોતાના સંતાનોને અંગ્રેજી ભાષામાં જ ભણાવવાનો આગ્રહ સેવે છે. છતાં, હજી દેશી ભાષાનું મહત્વ રહ્યું છે. એ વાતને આ રીતે સમજીએ: મહાનગર સુરતમાં દેશભરમાંથી આવીને લોકો વસ્ત્યાં છે, પરિણામે સુરત મહાનગરપાલિકા તેની નિશુલ્ક પ્રાથમિક શિક્ષણ વ્યવસ્થામાં સાત દેશી ભાષાઓમાં શિક્ષણ આપે છે.

શિક્ષક : સ્વધર્મ અને પરધર્મ

મેઘા જોશી

શિક્ષક દિન નિમિત્તે એવી શિક્ષિકાઓની વાત કરવી છે, જેમણે વ્યવસાયના ભાગરૂપે શિક્ષણ નથી આપ્યું પણ સ્વધર્મ સમજીને એક યુગને આકાર આપવામાં યોગદાન આપ્યું છે.

ભારતની પ્રથમ મહિલા શિક્ષિકા સાવિત્રીબાઈ કુલે વિશે ઘણું લખાયું છે. એ વાતનો આનંદ છે કે શાળાકક્ષાએ વેશભૂષા હરીફાઈમાં પણ છોકરીઓ સાવિત્રીબાઈ કુલે બને છે. આવી અન્ય વિદ્યુષી મહિલાઓને શિક્ષણ અને સામાજિક પરિવર્તનમાં પાયાનું કામ કરનાર રૂપે યાદ કરીએ.

દુર્ગાબાઈ દેશમુખ :

તેમણે ગાંધીજીની વિચારધારા સાથે એવી શાળાઓની શરૂઆત કરી જેમાં મહિલાઓ વણાટકામ અને સિલાઈ કામ પણ શીખી શકે. સ્વતંત્રતા સંગ્રામ દરમિયાન અનુસ્નાતક સુધી ભણવાનું પણ ચાલુ રાખ્યું અને વધુ યુવતીઓ બનારસ હિન્દુ યુનિવર્સિટીથી મેટ્રિકની પરીક્ષા આપી શકે તે માટે તૈયારી કરાવી. દુર્ગાબાઈ દેશમુખની દૂરંદેશીતાનું અદ્ભુત ઉદાહરણ એટલે 'આંધ્ર મહિલા સભા'. આ સંસ્થાએ તેના બંધારણ પછી શિક્ષણ તો શરૂ કર્યું જ પરંતુ જે યુવતીઓને શિક્ષણ, પત્રકારત્વ અને નર્સિંગ જેવા વ્યવસાયમાં કારકિર્દી બનાવવી હોય એની માટે તાલીમ ઉપલબ્ધ કરાવી.

ચંદ્રપ્રભા સૈકિયાની :

જ્યારે મંજિલ લગી પહોંચવાના માર્ગમાં માત્ર અડચણો જ દેખાતી હોય ત્યારે એક ડગલું ઉઠાવવું પણ દુષ્કર થઈ પડતું હોય છે. આ દેશની એવી મહિલા જેમણે સંઘર્ષ સામેના રોષ અને અન્યાયનો ઉપયોગ સશક્ત થવા માટે કર્યો. ચંદ્રપ્રભા સૈકિયાની એક એવાં ઊર્જા સ્રોત છે, જેમણે અનેકના જીવનમાં મોટો બદલાવ લાવવામાં અનન્ય યોગદાન આપ્યું છે. આસામ જેવા પ્રમાણમાં ઓછા વિકસિત રાજ્યમાં શિક્ષણક્ષેત્રનું એમનું યોગદાન નોંધપાત્ર હતું અને તેના પરિણામ આજે જોવા પણ મળે છે.

રમાબાઈ રાનડે :

રમાબાઈ રાનડે એક એવી સ્ત્રીનું નામ છે, જેના અગિયાર વર્ષની નાની ઉમરે એમ.જી. રાનડે સાથે વિવાહ થયા. લગ્ન બાદ માત્ર સંસારની બાગડોર કે ઘરેલું કામની જવાબદારી સાચવવાને બદલે રમાબાઈને શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરવા અંગે પરિવારમાંથી પ્રોત્સાહન મળ્યું. રમાબાઈ વિવિધ વિષયોમાં વિદ્યા હાંસિલ કરવાની સાથે પ્રાર્થનાસમાજમાં પણ

જોડાયાં. સ્ત્રી અને ગરીબ પરિવારો માટે એમણે વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ શરૂ કરી. બાળવિવાહના વિરોધમાં લડત શરૂ કરી. જીવનના પાછલા સમયગાળામાં સેવા સદનની રચના કરી. સેવા સદનની તમામ પ્રવૃત્તિઓ શોષિત અને પછાત મહિલાઓ માટે જ ન્યોછાવર કરી.

મહાદેવી વર્મા:

ભારતની સ્વતંત્ર, મક્કમ, સંવેદનશીલ અને બૌદ્ધિક કલમનું નામ એટલે મહાદેવી વર્મા. નાનપણના વૈભવમાં વાર્તાની સમૃદ્ધિ ઉમેરનાર મહાદેવીએ શિક્ષણ ક્ષેત્રે અમૂલ્ય યોગદાન આપ્યું. પ્રયાગ મહિલા વિદ્યાપીઠના વાઈસ પ્રિન્સિપાલ તરીકે સેવા આપનાર મહાદેવી એમની 'છાયાવાદ' ચળવળથી જાણીતાં છે. પદ્મભુષણ અને જ્ઞાનપીઠ જેવા સર્વોચ્ચ સન્માન પ્રાપ્ત કરનાર મહાદેવી વર્માની શિક્ષણ અને સાહિત્યની જ્યોત આજે પણ અજવાળું પાથરે છે.

હવે એવી આધુનિક મહિલાઓની વાત કરીએ, જેમણે પોતાના કાર્યો દ્વારા સમાજના પરોક્ષ શિક્ષક જેવું કાર્ય કર્યું છે.

યુવા કવયિત્રી અરણ્યા જોહર સ્ત્રી-પુરુષ વચ્ચેના ભેદ, માનસિક સ્વાસ્થ્ય અને દેખાવની બાબતમાં હકારાત્મકતા જેવા વિષયોને પોતાની કવિતાના માધ્યમથી સશક્ત રીતે વ્યક્ત કરતાં રહે છે. તેમણે યૂ-ટ્યૂબ પર 'એ બ્રાઉન ગર્લ્સ ગાઇડ ટૂ બ્યુટી' એવા નામે વીડિયો મૂક્યો છે, તેને 30 લાખથી વધુ લોકોએ જોયો છે. એ વિડિયોમાં તેઓ કહે છે 'જો સ્ત્રીઓ કામકાજમાં જોડાઈ જાય તો વૈશ્વિક જીડીપીમાં 28 અબજ ડોલરનો વધારો થાય. શા માટે આપણે દુનિયાની અડધી વસતીની શક્યતાઓને દબાવીને રાખી રહ્યા છીએ? સ્ત્રી-પુરુષના ભેદભાવ વિનાનું વિશ્વ કેવું હશે? એવા સમાન વિશ્વ માટે હજી આપણે કેટલી રાહ જોવી પડશે?'

તો 'ભારતીય અવકાશ નારી' જેવા હુલામણા નામે જાણીતા થયેલા સુસ્મિતા મોહંતી સ્પેસશિપ ડિઝાઇનર છે. તેમણે ભારતનું પ્રથમ સ્પેસ સ્ટાર્ટ-અપ શરૂ કર્યું છે. જળવાયુ મુદ્દે પણ સુસ્મિતા સક્રિય છે અને તેઓ પોતાના બિઝનેસના માધ્યમથી અવકાશમાંથી જળવાયું પરિવર્તન પર નજર રાખીને તેને વધારે સારી રીતે સમજવા માગે છે. સુસ્મિતા માને છે કે 'મને એવો ભય છે કે ત્રણ કે ચાર પેઢી પછી આપણી પૃથ્વી વસવાલાયક નહીં રહી હોય. હું આશા રાખું માનવજાત પર્યાવરણ બચાવવા માટેની કટોકટીની કાર્યવાહીનો અનુભવ કરશે.'

શ્રી કૃષ્ણની પાઠશાળા

કર્મનો પાઠ- ડો. હરીશ પારેખ

આપણે સૌ કોઈ ને કોઈ કામ કે કર્મ કરીએ છીએ. એ કામ કોઈ ને કોઈ હેતુ, સાધન અને પરિબળો ધરાવે છે. કારણ, એ કાર્ય પાછળનું પરિબળ છે. કેમ કે કારણ અને કાર્ય વચ્ચે ઊંડો સંબંધ છે. તેઓ પરસ્પર—પૂરક ગણાય છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ આપણને કર્મનો મહાન પાઠ ભણાવે છે..... ચાલો વિગતે સમજીએ.

મિત્રો, કર્મના ત્રણ તબક્કા છે— ૧. કામ ૨. કાર્ય ૩. કર્મ. કારણ, એ આપણા વર્તનને એ ત્રણ તબક્કામાં વિભાજિત કરે છે. જેવું કારણ એવું...કામ, કાર્ય....કે કર્મ. શરીરથી થાય એ કામ, મનથી થાય એ કાર્ય અને આત્માથી થાય એ કર્મ. ચાલો, આ બધું વિગતે સમજીએ. આ ઉદાહરણ જુઓ..

કર્મનો પાઠ-૧

શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે, કર્મ એ એક જરૂરી પ્રક્રિયા છે. જો કર્મ નથી તો જીવન નથી. ગીતામાં કહ્યું છે, 'કોઈ પણ અવસ્થામાં કોઈ પણ પ્રાણી શારીરિક, માનસિક કે વાચિક કર્મ કર્યા વિના એક પણ ક્ષણ રહી શકતો નથી. કારણ કે પ્રકૃતિના રાગ-દ્વેષ આદિ ગુણને વશ બનીને બધાં જ પ્રાણીઓને કર્મ કરવું પડે છે.' જો કર્મ નથી તો જીવન નથી. એ કર્મનું કૃળ વહેલું કે મોડું મળતું જ હોય છે.

ઉદાહરણ

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની આ વાતના સંદર્ભમાં આ પ્રસંગ જોઈએ. માંડલ્ય નામક એક મહર્ષિ હતા. વનમાં એક ઝૂંપડીમાં રહેતા હતા. એક વાર એક ચોર ચોરી કરેલું ધન તેમની ઝૂંપડીમાં સંતાડી પલાયન થઈ જાય છે. મહર્ષિ સાધનામાં લીન હતા. તેથી ખબર ન પડી. સૈનિકોને ઝૂંપડીમાંથી ચોરેલું ધન મળે છે. અને બંનેનો લાગ—ભાગ હશે એમ માની મહર્ષિને પકડી દરબારમાં હાજર કરે છે. સબૂતને આધારે મહર્ષિને ફાંસીની સજા થઈ. પણ મહર્ષિ ત્રિકાળ જ્ઞાની હતા. તે બધું જ જાણતા હતા. સજા સ્વીકારી કોટડીમાં પુરાય છે. સંતગણમાં આ વાત પહોંચી. બધા રાજા પાસે ગયા અને મહર્ષિની ઓળખ આપી. તેમની મહાનતા અને નિર્દોષતા વિશે વાત કરી. રાજાએ તેમને બોલાવી માફી માંગી અને આ કષ્ટ તેમને કેમ ભોગવવું પડ્યું તેનું કારણ પૂછ્યું. માંડલ્ય: “મેં પૂર્વજન્મમાં પતંગિયાને કાંટાથી માર્યા હતાં પણ આ જન્મના સત્કર્મને કારણે શૂળી સુધી પહોંચીને પણ માફી મળી છે.”

પ્રસાદ

સેમ્યુલ સ્માઇલે કહેલું કે, 'કર્મ જ સૌથી મોટો શિક્ષક છે.' આપણને ખ્યાલ છે કે

જ્યારે અર્જુન પોતાના જ સ્વજનો સામે યુદ્ધ કરવાનું હોવાથી નિરાશ થઈને બેસી ગયો હતો ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને તેને પોતાનો કર્મનો પાઠ શીખવ્યો હતો. એ શિખામણને આધારે ચાલો આપણે પણ કર્મની ગતિ અને સ્થિતિ પર વિચાર કરીએ.

કર્મનો પાઠ-૨:

શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે, 'કૃળની ઇચ્છા રાખ્યા વિના કાયમ કર્મ કરો. જે કૃળની આશા વિના કર્મ કરે છે, એને અવશ્ય મોક્ષ—પદ પ્રાપ્ત થાય છે.'

ઉદાહરણ

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની આ વાતના સંદર્ભમાં આ પ્રસંગ જોઈએ. એક શેઠ પોતાના સ્વજનની યાદમાં સદાવ્રત ચલાવતા હતા. અને ભોજન બાદ તેમને પાંચનો સિક્કો દક્ષિણામાં આપતા. આ નિયમ તે વર્ષોથી પાળતા હતા. એક વાર એક સંત ભોજન પતાવીને દક્ષિણા લેવા આવ્યા. સંતના હાથમાં પાંચનો સિક્કો મૂકી આગળ ચાલ્યાં. સંતે કહ્યું, શેઠજી! હું અહીં અગાઉ પણ બે—ત્રણ વાર આવ્યો છું અને મેં જોયું છે કે તમે ભોજન- દક્ષિણા લેનાર તરફ આંખ ઊંચી કરીને જોતા પણ નથી. આમ કેમ

મને સ્પષ્ટતા કરો. શેઠ કહે, —ભાઈ મને આપવાવાળો બીજો છે. હું તો એની અપેલી સંપત્તિને લોકો સુધી પહોંચાડું છું, આમ છતાં લોકો મને દાનવીર માની વંદન કરે છે. તેથી મને સંકોચ થાય છે, તેથી નીચી દૃષ્ટિ રાખીને જ હું લોકોની સેવા કરું છું."

પ્રસાદ

અથર્વવેદમાં કહ્યું છે કે, 'મારા જમણા હાથમાં કર્મ છે અને ડાબા હાથમાં વિજય!' જીવ માત્રને જીવવા માટે કર્મ કરવું જ પડે છે. જે કર્મ કરતા નથી તે કશુંય મેળવી શકતા નથી. શું મેળવવું છે આપણે? એ ધ્યેય નક્કી કરીને માણસ કર્મ કરે તો તે સિદ્ધિને વરે છે. આપણો વિજય થતો જ હોય છે, કર્મ કરતા રહો.

કર્મનો પાઠ-૩

શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે, જે કર્મ કરે છે એને કર્મ પ્રમાણેનું કૃળ કે અનુભવ મળે છે.

ઉદાહરણ

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની આ વાતના સંદર્ભમાં આ પ્રસંગ જોઈએ. મહાભારતનો એક પ્રસંગ છે. કૌરવો અને પાંડવો વચ્ચે કુરુક્ષેત્રમાં યુદ્ધ થાય છે. યુદ્ધમાં ભીષ્મપિતામહ ધાયલ થઈને બાણશૈયા પર સૂતા છે. તેમને એ સમયે અપાર વેદના થાય છે. તેમ છતાં જીવ હજુ જતો નથી. પાંડવો ભીષ્મપિતામહની સેવા કરવા માટે આવે છે. ત્યાં ભગવાન કૃષ્ણ પણ હાજર હોય છે. ભીષ્મપિતામહ કૃષ્ણને પ્રશ્ન કરે છે, “હે શ્રીકૃષ્ણ, મેં એવા તો શું કર્મ કર્યાં છે, એવાં

ક્યાં પાપ કર્યા છે તેથી મારે આ ભોગવવું પડે છે.” ભગવાન કહે આમ તો આપે બધું સરસ કર્યું છે, પણ ભરી સભામાં કૌરવો દ્રૌપદીના ચીર ખેંચતા હતા અને સમયે તમે મૌન ધારણ કરીને બેઠા હતા. દ્રૌપદીના ચીર ખેંચાતા હોય અને તમે એક શબ્દ પણ ના બોલ્યા તે કેમ ચાલે? બધા કરતાં વડા હોવા છતાં આમ બનવા દીધું. પાપ જોવું અને સહન કરવું તેનું કૃળ પણ મળે છે. તમે દુર્યોધનને રોક્યો નહીં તેનું કૃળ તમારે ભોગવવું પડે છે.

પ્રસાદ

મહાભારતમાં કહ્યું છે, 'જેવી રીતે ફૂલ અને કૃળ કોઈની પણ પ્રેરણા વિના સમયસર વૃક્ષ પર આવે છે. એવી રીતે પહેલાં કરેલાં કર્મ પણ પોતાના કૃળ-ભોગના સમયનું ઉલ્લંઘન નથી કરતાં. કર્મ કરતાં ક્યારેક ભૂલ થાય ખરી પણ એમાંથી માણસ સાચું શીખતો હોય છે.

કર્મનો પાઠ-૪

શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે, હે અર્જુન, તારાં સર્વ કર્મો મને સમર્પિત કરીને, મારાં પૂર્ણ જ્ઞાનથી યુક્ત થઈને, લાભની ઇચ્છા રાખ્યા વિના, સ્વામિત્વનો દાવો કર્યા વિના તથા આળસરહિત થઈને તું યુદ્ધ કર.

ઉદાહરણ

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની આ વાતના સંદર્ભમાં આ પ્રસંગ જોઈએ. મને અહીં એક ન્યાયાધીશની વાત યાદ આવે છે. એક ન્યાયાધીશ હતો. સેંકડો ગુનેગારોને તેણે ફાંસીની સજા કરી હતી. પણ એક દિવસ તેના પોતાના દીકરાને ખૂની તરીકે તેની સામે ઊભો કરવામાં આવ્યો. દીકરા પર મૂકાયેલો ખૂનનો આરોપ સાબિત થયો ને તેને ફાંસીની સજા કરવાનું એ ન્યાયાધીશને માથે આવ્યું. તેમ કરતાં તે ન્યાયાધીશ અચકાયો. બચાવના મુદ્દા ન્યાયાધીશે રજૂ કરવા માંડ્યા. આ છોકરો સામો આવ્યો ન હોત તો મરતાં સુધી ન્યાયાધીશ સાહેબ ખાસી ફાંસીની સજાઓ આપતા રહ્યા હોત. દીકરા પરના મમત્વને લીધે ન્યાયાધીશ આ પ્રમાણે બોલવા લાગ્યો હતો. તેનું એ બોલવું અંતરથી નહોતું. આસક્તિજન્ય હતું. 'આ મારો દીકરો છે* એવા મમત્વમાંથી નિર્માણ થયેલો એ મોહ હતો.

પ્રસાદ

વિનોબા ભાવેએ કહ્યું છે કે, 'કર્મ'ને જ્ઞાનનું બળતણ કહ્યું છે. કર્મ કરીએ તો સારા કૃળની આશા રાખી શકાય પણ બાવળ ઉગાડીને કેરીની આશા કેવી રીતે રાખી શકાય? સૌજન્ય: શ્રી કૃષ્ણની પાઠશાળા (આ અદભૂત પુસ્તક ગજાનંદ પુસ્તકાલય ધીરજ સન્સ સામે, અઠવાગેટ, સુરત મુકામે મળી શકશે.)

ઈશ્વર સાથે સંવાદ

સુરેશ દલાલ

હે પ્રભુ, કોઈક વાર તને પણ એવું થતું હશે કે ચાલ, આજે સામે ચાલીને મળવા જઈએ. તું ક્યારે આવે છે ને ક્યારે જાય છે એની ખબર નથી પડતી. તારા આવવાના ભણકારા સંભળાય છે અને હું એ દિશામાં માંડું છું આંખ— કાન. પછી ક્યારેક એવું સમજાય છે કે તું ક્યાં એક જ દિશામાં હોય છે. તું તો ફેલાયેલો છે અત્ર, તત્ર, સર્વત્ર. સૂર્યનાં કિરણોની જેમ. સૂર્યનાં કિરણોને કોઈ ભેદભાવ નથી હોતો. ગંગાનાં જળ પર પણ હોય છે અને નાના અમથાં ખાબોચિયાંમાં પણ એના કિરણો રમતાં હોય છે. અમે ખાબોચિયાનાં જળ છીએ. તું અમારું ક્યારેક તો ગંગાના જળમાં રૂપાંતર કરી આપશે એવી શ્રદ્ધા છે. પછી તારો સૂર્ય જેટલો આકાશમાંથી પ્રકટશે એટલો મારા ગંગાજળમાંથી પણ પ્રકટશે. જળમાં પણ એક આકાશ હોય છે. જળમાં પણ એક અવકાશ હોય છે. તું જ મારું આકાશ, તું જ મારો અવકાશ. તું જ મારું શરીર, તું જ મારો શ્વાસ.

***

અજબગજબનો છે આપણો સંબંધ. આપણા સંબંધની છે પવિત્ર સંહિતા. પવિત્રતા છે એટલે તો આપણી વચ્ચે મજાકમસ્તીનો નાતો છે. આપણે સામસામી ખેલદિલીથી અંચઈ વિનાની રમત રમીએ છીએ. તું અરૂપ છે, તો અમે તને રૂપવાન કર્યો. તું ત્રણે ગુણોથી પર છે તો અમે તને ગુણવાન કર્યો, એટલું જ નહીં તારાં ગુણગાન ગાયાં. તને કોઈ નામ નથી તો અમે તને નામ આપ્યું. તું સર્વત્ર છે—તોયે અમે તને સરનામું આપ્યું. તું મુક્ત છે તો અમે તને અમારું બંધન આપ્યું. અમને તો અંત છે છતાંયે અમે તો તને અનંત કહ્યો. તને અનાદિ કહ્યો. તારી સાથે આ બધું ન કરીએ તો અમારા સમયનું શું? તું તો કાળપુરુષ છે અને અમે સમયપુરુષ. અમારે એક જીવ અને બે હાથ. તારાં સહસ્રમુખ અને તારા સહસ્રરૂપ. અમે તારું પરિણામ છીએ અને તું અમારું પરિમાણ.

***

આજે તો તારે હું કહું એમ કરવું પડશે. ભલે તું ભગવાન અને હું ભક્ત. આજે હું ભગવાન અને તું ભક્ત. મારે અણસારે અણસારે મારી પાછળ પાછળ પાગલ થઈને આવવું પડશે અને હું કહું તેમ કરવું પડશે, મારા માલિક! ચાલ, મારી સાથે. નીકળી પડીએ કોઈ સમુદ્રના કિનારે. જ્યાં જ્યાં જળ ત્યાં યમુના જ છે એમ માની લઈએ. હવે લે આ વાંસળી, મૂક

તારા હોઠ પર. રથી આપ સૂરનું મેઘધનુષ્ય. તું વગાડ્યા કર, મને ભીતરથી આકુળવ્યાકુળ કરી સુખથી જગાડ્યા કર. તું વગાડ્યા કરે અને હું આંખ મીચીને માત્ર સાંભળ્યા કરું. સાંભળતાં સાંભળતાં હું તારામાં લીન અને તલ્લીન થઈ જાઉં. હું કહું તેમ કરવું પડશે, મારા માલિક!

***

આ દુનિયાના લોકો નકામા તને વખોડે છે. તેં તો સર્જ્યો છે કેવો સુંદર આ સંસાર. અંધશ્રદ્ધાળુ અને બહેરા લોકો નથી તને જોતા કે નથી તને સાંભળતા. કહેવાતા સાધુસંતો બજારમાં તારું લિલામ કરે છે અને તું ઉદારતાથી વેચાય છે, પણ ખરો. ધર્મઢોંગીઓ તારું જતન કરે છે અને તું જાણી જોઈને છેતરાય છે પણ ખરો. ખરો છે તું, ખરી છે તારી માયા. તું અંધકારમાં તારો થઈને પ્રકટે છે અને લોકો પોતાની મીણબત્તીના પ્રકાશની આળપંપાળ કરવામાંથી ઊંચા નથી આવતા. લોકો કેમ કહે છે કે તું અપ્રકટ છે? બાળકની નાનકડી પારદર્શક આંખમાં તું પ્રકટે છે વિસ્મય થઈને. તારા અચરજને ઓળખવાની કોઈને ગરજ કેમ નથી રહી?

***

અમારામાંના ઘણાં તારા વિષે અનેકાનેક કલ્પનાઓ કરતાં રહે છે. ઘણીવાર એવા વિચાર આવે છે કે આટલી સુંદર શ્રુષ્ટિનું સર્જન તેં કર્યું, તારા શ્રેષ્ઠ સર્જન જેવાં અમે માનવો. એ શ્રેષ્ઠ સર્જન જ જ્યારે તેં સર્જેલા કુદરતી સર્જનોના વિનાશની હોડ રચતા હોય ત્યારે તને કેવું લાગતું હશે? તારા વાદળી આકાશના વાદળો સાથે સંતાકૂકડી કરતાં અમારી મિલોના નાળયાઓમાંથી ફેંકાતા કાળા ઝેરી વાદળો જોઈને તારા વરસાદી વાદળોને કેવું લાગતું હશે? બંનેના રંગ સરખા પણ ઢંગ અલગ. એક અમૃત વર્ષા કરે અને બીજું ઝેરનું પ્રતિનિધિત્વ કરે. જ્યારે કુદરતી વરસાદી વાદળોને ખૂબ ગુસ્સો આવતો હશે ત્યારે માનવે આકાશને મોકલેલા એ ઝેરી વાદળોને પોતાના અનેક હાથોમાં લઈને કુદરતી વાદળો ધરતી પર પાછા પ્રહાર રૂપે ફેંકતા હશે ત્યારે ધરતી પર એસીડનો વરસાદ વરસતો હશે. કરે માનવ અને ભારે ધરતી. જે ધરતી પર આવો એસીડ વરસાદ વરસતો હોય તે પોતાના પ્રતિકાર રૂપે જાતે જ વાંઝણી બની જતી હશે. અને આમ માનવ કારખાનામાં થોડા સો મીટર કાપડના ઉત્પાદન માટે સર્જાયેલો ઝેરી ધુમાડો વર્ષો સુધી વાંઝણી ધરતીના ટુકડા રૂપે તું અમને આપે છે. અમારા દુષ્કૃત્યો માટે તેં કરેલી સજા અમને લાંબા ગાળા સુધી સમજાતી પણ પણ નથી હોતી.

સમાજે આપણને ખૂબ આપ્યું, આપણે સમાજને શું આપ્યું?

ડૉ. શશીકાંત શાહ

'આપણે જન્મ લીધો ત્યારે આપણને જેવો સમાજ પ્રાપ્ત થયેલો, જેવું વિશ્વ પ્રાપ્ત થયેલું તેને વધુ સારી સ્થિતિમાં મૂકીને જિંદગી પૂરી કરવાના દૃઢ નિશ્ચય સાથે અનેક માણસો અને સંસ્થાઓ નિઃસ્વાર્થ ભાવે પોતાની જાતને સમાજની સેવામાં સમર્પિત કરીને બેઠા છે. આ દુનિયા થોડીક પણ જીવવા યોગ્ય બચી હોય તો એનો યશ આવા સમાજ સેવકોને આપવો પડે. ભગવાનના આશીર્વાદ પામીને ઘરતી પર અવતરેલા કેટલાક પુણ્યશાળી જીવોને એ વાત બરાબર સમજાઈ ગઈ છે કે, આપવામાં જે મજા છે તે લેવામાં અને બીજાનું પડાવી લેવામાં નથી. 'સેવા-કાફે' ના સર્જક નિપુણ મહેતા સુરત આવ્યા હતા. સ્મિત સાથે સમાજની સેવા કરવા માટેના પોતાના પ્રકલ્પો અને પ્રયોગોની એમણે જે વાતો કરી તે અદ્ભુત છે અને માત્ર પોતાને માટે જીવતા સ્વાર્થી માણસો માટે આંતર નિરીક્ષણ તરફ દોરી જનારી છે.'

નિપુણ મહેતા, ઉંમર છત્રીસ વર્ષ. અમેરિકામાં નિવાસ, અમેરિકાની યુનિવર્સિટીમાંથી કમ્પ્યુટર સાયન્સની ડિગ્રી મેળવી અમેરિકામાં રહેતો યુવાન છત્રીસ વર્ષની ઉંમરે સામાન્યતઃ શું કરે? જિંદગીનો સ્થૂળ આનંદ માણવામાં પોતાના કિંમતી વર્ષો વેડફી નાંખે. નિપુણને સતત એક વિચાર પજવતો હતો, દુનિયાને વધુ સારી કઈ રીતે બનાવવી? માણસ પ્રત્યેક ક્ષણે બીજાનો વિચાર કરે, બીજાને માટે જીવે, બીજાને મદદરૂપ થાય તેવું ન બની શકે? ક્રિસ્ટમસના દિવસોમાં એ યુવાન પત્ની સાથે ભારત આવ્યો, ભારતમાં એક હજાર કિલોમીટરની પદયાત્રા કરવાનો સંકલ્પ કર્યો. ઇરાદો એક જ, સમાજમાં માનવતા, પ્રેમ, બીજાને મદદરૂપ બનવાની ભાવના ફેલાવવી.

નિપુણભાઈએ 'સેવા-કાફે' બનાવ્યા. કોઈને માટે ભલાઈનું કામ કરવાનું અને પાછળ 'સ્માઇલ કાર્ડ' છોડતા જવાનું. એક વહેલી સવારે અમદાવાદની સડક પર નિપુણભાઈએ જોયું કે કોર્પોરેશનનો એક કર્મચારી રાજમાર્ગ પર સફાઈ કરી રહ્યો છે. તેમણે કર્મચારીને વિનંતી કરીને તે કામ થોડીક મિનિટો માટે પોતે સંભાળી લીધું 'મોર્નિંગ વોક' માં નીકળેલા સુખિયા જીવોને આ દૃશ્ય જોઈને આશ્ચર્ય થયું. થોડી વારમાં ત્યાં સફાઈકામમાં સેવા આપવા ઇચ્છતા માણસોનું ટોળું જમા થઈ ગયું. નિપુણભાઈએ કહ્યું, પાછળ 'ક્યૂ' માં ઊભા રહો! દસ મિનિટ સફાઈકામ કરીને પ્રધાનોની જેમ ફોટું ખેંચાવ્યા વગર નિપુણભાઈએ પોતાની પાછળ ઊભેલા બીજા સજ્જનને ઝાડુ પકડાવી દીધું. એક શ્રમજીવીને થોડોક સમય

આરામ મળી ગયો. તેને બદલે કામ કરનારાઓને નિજાનંદની પ્રાપ્તિ થઈ. પાડોશમાં પાંચ વર્ષનો છોકરો રમતાં રમતાં પડી ગયો. માથામાંથી લોહી વહી રહ્યું છે. પાડોશી પાસે કાર નથી. તમે બધાં જ અર્જન્ટ કામો પડતાં મૂકીને પોતાની કારમાં છોકરાને તેની માતા સાથે કારમાં ઘરે પહોંચાડો છો. તેમનું ઘર છોડતી વખતે નિપુણભાઈએ તૈયાર કરેલા સ્માઈલ-કાર્ડમાંનું એક કાર્ડ તેમને ત્યાં છોડતા જાઓ છો. એ કાર્ડ પર લખ્યું છે, ભલાઈના કામ માટે કોઈ એક ગુમનામ માણસ તમારા સુધી પહોંચ્યો, હવે એવું જ ભલાઈનું કામ કરવાનો તમારે વારો છે. કોઈના માટે કંઈક સારું કામ કરો અને આ કાર્ડ તેમની પાસે છોડતા જજો, જેથી સારું કામ કરવાની, ભલાઈની આ ભાવના તથા શૃંખલા આગળ વધતી રહે. નિપુણભાઈની વેબસાઇટ પર વિનંતી પહોંચાડવાથી આવા સ્માઈલ કાર્ડઝ તમારાં ઘરે પહોંચતા કરવામાં આવશે, કોઈ કિંમત લીધા વગર, માત્ર ભલાઈની ભાવના સાથે.

નિપુણભાઈએ ગુજરાતમાં તથા ભારતમાં અન્ય રાજ્યોમાં સમાજસેવા અને લોકસેવાનો સંકલ્પ પહોંચાડવા પદયાત્રાનો નિર્ણય કર્યો ત્યારે નક્કી કર્યું કે રસ્તામાં જ્યાં રાત ઢળે ત્યાં મુકામ કરી લેવો અને જે મળે તે ખાઈ લેવું. રોજ એક ડોલર (પંચાવન રૂપિયા તે સમયના) થી વધુ ખર્ચ પોતાને માટે ન કરવો. અમેરિકા છોડતી વખતે મમ્મીએ રડતાં રડતાં પૂછ્યું, 'બેટા, ત્યાં તારી જમવાની વ્યવસ્થા કેવી રીતે ગોઠવશે? તને પુરણપોળી ભાવે છે, રસ્તામાં તને એ બધું ક્યાંથી મળશે?' નિપુણભાઈનો જવાબ મળ્યો, 'મમ્મી, અહીં તું કોઈ અજાણ્યા માણસને આવું ભોજન કરાવતી રહેજે, ત્યાં મારી સંભાળ લેનારું કોઈને કોઈ મળી રહેશે!' નિપુણભાઈના મમ્મી અમેરિકામાં કોઈ અજાણ્યા મહેમાનોને પુરણપોળી ખવડાવતાં ખવડાવતાં કહેતા સંભળાય છે. મારો નિપુણ અત્યારે પત્ની સાથે ગુજરાતની યાત્રા પર છે. 'પછી રડતાં રડતાં ઉમેરે છે, તેમની સંભાળ રાખનારા ભલા માણસો તેમને મળી રહે તો સારું' "એક્ટ ઓફ ગિવિંગ" અને "જોય ઓફ ગિવિંગ" કોઈને માટે કંઈક કરી છૂટવાનું, 'આપવાનું કાર્ય અને આપવાનો આનંદ' એ સંદેશ પોતાનાં કાર્યો દ્વારા પોતાનાં આચરણ દ્વારા સમાજ સુધી પહોંચાડવો એ નિપુણ અને તેમના સાથીદારોનું જીવન લક્ષ્ય છે.

નિપુણભાઈએ પદયાત્રા દરમિયાન થયેલા અનુભવોનું વર્ણન કર્યું. તેઓ પત્ની સાથે મોડી રાતે એક નગરમાં પહોંચ્યા અને રાત્રીનિવાસ માટે નજીકના મંદિરમાં ગયા. ભોજન મળ્યું નહોતું એટલે ભૂખ લાગી હતી. મંદિરમાં માંડ આશ્રય મળ્યો પરંતુ ત્યાં પતિ-પત્ની એક જ ઓરડામાં સાથે નહીં રહી શકે તેવો નિયમ હતો. સ્ત્રી- પુરુષ ભેગા નહીં રહી શકે તેવા નિયમના ભાગરૂપે નિપુણભાઈ અને તેમના પત્નીને મંદિરમાં વરંડામાં એક દીવાલની

આજુબાજુ રહેવાની છૂટ આપવામાં આવી (એક્ટ ઓફ કાઇન્ડનેસ!) ભોજન મળે એમ નહોતું. પતિ-પત્નીને બેગના ખૂણેથી એક બચેલું બિસ્કિટ હાથ લાગ્યું. ગુરીબહેને 'મને ભૂખ નથી' એવું બહાનું કાઢી એ બિસ્કિટ પતિના હાથમાં પકડાવી દીધું. નિપુણભાઈએ 'સરખે હિસ્સે વહેંચીને ખાવું' એ સિદ્ધાંત આગળ ધરી પત્નીને અડધી બિસ્કિટ પકડાવી દીધી. ગુરીબહેને એ બિસ્કિટ હાથમાં છુપાવી રાખ્યું. નિપુણભાઈએ બિસ્કિટનો નાસ્તો પતાવ્યો એટલે પત્નીએ અડધી બિસ્કિટ આગળ ધરીને કહ્યું, 'સરખે હિસ્સે વહેંચીને ખાવાનું છે! લો, આ તમારી અડધી બિસ્કિટ' ગુરીબહેને બિસ્કિટનો ચોથા ભાગનો ટુકડો આરોગીને સંતોષ માણ્યો, 'એ ઓફ ગિવિંગ એન્ડ જોય ઓફ ગિવિંગ!'

અમદાવાદ, બેંગલોર અને અન્ય સ્થળોએ નિપુણભાઈએ 'સેવા-કાફે' ખોલ્યા છે, આ રેસ્ટોરાંનો સેવામંત્ર છે, 'લિવિંગ ઇઝ ગિવિંગ' આપવું એટલે જીવવું અથવા એમ પણ કહી શકાય કે જીવવું એટલે આપવું! જ્યારે તમે 'સેવા-કાફે' માં ભોજન લેવા જાઓ છો ત્યારે તમે ગ્રાહક નથી, અતિથિ છો અને તેથી દેવના સ્થાને છો. અહીં તમને પરિવારના સભ્ય તરીકે આવકારવામાં આવે છે. જ્યારે માણસ કોઈની સેવા કરે છે ત્યારે તે દિવ્યતાના પંથનો પ્રવાસી બને છે. અહીં પૂર્ણતઃ વેજિટેરિયન ફૂડ પ્રેમથી બનાવવામાં આવે છે અને માનવ સાધનાના 'ર્ન એન્ડ લર્ન' ક્રમાઓ અને શીખો કાર્યક્રમ અંતર્ગત તાલીમ પામેલા સ્નાતકની ડિગ્રી ધરાવતા સેવકો (વેઇટર્સ) દ્વારા ભોજન પીરસવામાં આવે છે. અહીં ભારતીય અને કોન્ટિનેન્ટલ પ્રકારની વૈવિધ્ય પૂર્ણ વાનગીઓ ઉપલબ્ધ છે. અહીં તમને પ્રાપ્ત થતું ભોજન વિનામૂલ્યે પૂરું પડાય છે. ('ફ્રી લંચ જેવું કંઈ હોતું નથી' તે કહેવતને ખોટી પાડનારો પ્રયોગ!) તમે જ્યારે બિલ ચૂકવવાની કોશિશ કરો છો ત્યારે તમને કહેવામાં આવે છે, 'તમારી અગાઉ આવેલા ગ્રાહકે આપનું બિલ ચૂકવી દીધું છે. આપ ઇચ્છો તો આપના પછી આવનાર ગ્રાહક માટેનું બિલ સ્વેચ્છાએ ચૂકવી શકો છો!' 'સેવા-કાફે' ની ફિલોસોફી સમજવા જેવી છે, આ દુનિયામાં તીવ્ર અસમાનતા અને ભેદભાવની દીવાલ એકબીજાથી જુદાઇ રાખીને આપણે સ્વયં ઊભી કરી છે. અહીં કોઈએ બિલ ચૂકવવાનું ન હોવાથી તમામ મહેમાનો સમાનતાનો ભાવ અનુભવે છે, આનંદ થી જમે છે અને કોઈને લઘુતાગ્રંથિ પજવતી નથી. માણસ માણસ વચ્ચે ઉદારતાપૂર્વકની ભલાઈની લાગણી અહીં જન્મે છે અને સૌ એકબીજાની સાથે સમાન કક્ષાએ સંવાદ કરી શકે છે. અન્યને માટે આપવાનું એક દિવ્ય ચક્ર સર્જાય છે જેના તમે એક ભાગ બનો છો જે તમામ સહભાગીઓને પરિવારના સભ્ય હોવાની અનુભૂતિ કરાવે છે.

નિપુણભાઈ કહે છે, 'અહીં ભાગ્યે જ કોઈ એવા મહેમાન પધારે છે જે પોતાના પછી

આવનારા માટે બિલ ચૂકવ્યા વગર જતા હોય, લગભગ કોઈ જ નહીં. 'સેવા- કાફે' માં જે આવક થાય છે તેનો સંપૂર્ણ હિસાબ પારદર્શી છે. સંસ્થા દ્વારા નફાની પૂરેપૂરી રકમ સમાજની સેવામાં ખર્ચાય છે. નિપુણભાઈની આ સેવાસંકલ્પના વિશ્વભરમાં આવકાર પામી છે, એમને દુનિયાભરમાંથી આ પ્રયોગની વાતો સંભળાવવા માટે નિમંત્રણો મળે છે, અનેક આંતરરાષ્ટ્રીય એવોર્ડ્ઝ પણ તેમના સુધી પહોંચવા માંડ્યા છે.

અમદાવાદના એક રિક્ષાવાળાએ નિપુણભાઈનો સંદેશ ઝીલીને પોતાની સેવાઓ આપવા માંડી છે. રિક્ષામાંથી ઉતરતા મહેમાનને પ્રેમથી જણાવવામાં આવે છે, 'સર, આપનું ભાડું કોઈએ ચૂકવી દીધેલું છે... આપ ઇચ્છો તો સ્વેચ્છાએ આપના પછી આવનારા મહેમાન માટે ભાડું ચૂકવી શકો છો!' નિપુણભાઈના એક સ્માઈલ-કાર્ડ પર લખ્યું છે, 'મેં એક ભલાઈનું કામ કર્યું, હવે આપનો વારો છે' એકટ્ ઓફ ગિવિંગ, એકટ્ ઓફ કાઇન્ડનેસના નિપુણભાઈના સુંદર વિચારો મેં આપના સુધી પહોંચાડ્યા... હવે આપનો વારો છે, ઇટ ઇઝ યોર ટર્ન નાઉ!

જેઓ નિસ્વાર્થ ભાવે કોઈને કશુક આપે છે, તેઓ એવા દુર્લભ નિઃસ્વાર્થ વ્યક્તિઓ છે જેઓ વધુ સારા અને બીજાના ફાયદા માટે બધું જ છોડી દે છે. મધર ટેરેસા કદાચ આવી વ્યક્તિનું સૌથી જાણીતું ઉદાહરણ છે. જો કે, રોજબરોજની વ્યક્તિ કે જેઓ કશુક હાંસલ કરવા અને પોતાની જરૂરિયાતો પૂરી પાડવા માટે કામ કરી રહ્યા છે, તેઓ શા માટે તેમના હૃદયની આડશમાંથી આપે છે? શું તેઓ હજુ પણ પોતાના લાભ માટે આપે છે? તેઓ સમજે છે કે આપવું એ એક અનન્ય શક્તિ છે, જે આપણા બધા પાસે છે, જે વિશ્વમાં સુમેળ બનાવે છે. તેથી આપનાર માટે મહાન છે, પરંતુ તે ઉપરાંત, તે અન્યના જીવનને અસર કરે છે અને સ્પર્શે છે, સારા માટે ઉત્પ્રેરક બનાવે છે. જ્યારે તમે આપો છો, ત્યારે ડોપામાઈન અને એન્ડોર્ફિન્સ તમારા મગજમાં ફરીથી સમાવિષ્ટ થાય છે, જે ખુશખુશાલ, ઉત્સાહપૂર્ણ ફીલિંગ ઉત્પન્ન કરે છે. તેથી ઉષ્માપૂર્ણ, સંપૂર્ણ નિર્દોષ રીતે ખુશી અને ઉત્સાહ અનુભવવા મળે છે. આમ કોઈકને આપીને પણ આપણે કશુક પામીએ છીએ, અને જે પામીએ છીએ તે દૈવી છે, પવિત્ર છે, જેને શબ્દોમાં મુકવાનું પણ મુશ્કેલ છે.

'નમે તે સૌને ગમે' – કરો તો 'નમન' કરો

ઉમેશ ભટ્ટ

એક રાજા હતા. રાજા શિકારના શોખીન પોતાના અંગત કાફલા સાથે જંગલમાં શિકાર કરવા પહોંચી ગયા. સમયનું ભાન ન રહ્યું. અંધારું થઈ ગયું. રાજાનો કાફલો દિશા ચૂક્યો. જંગલનો રસ્તો, ઘનઘોર અંધારું, અજાણ્યો રસ્તો, કાફલો મૂંઝાતો મૂંઝાતો આગળ વધતો ચાલ્યો. અજાણ્યો તો અજાણ્યો, એક જ તો રસ્તો હતો! એક નાનું ગામ જેવું જણાયું. અવર-જવર હતી જ નહીં. રાજાના કાને સંગીતનો અવાજ સંભળાયો. એક અંધજન વૃક્ષની ઓથે બેસી એકમગ્ન બની, એકતારો વગાડી રહ્યો હતો. એની પાસે એનો શિષ્ય બેઠો હતો. અંધજન એકતારાના સંગીતના સૂર એના શિષ્યને શીખવાડી રહ્યા હતા. બંને ભિખારી જેવા હતા.

રાજા ત્યાં આવ્યા અને બોલ્યા: 'સૂરદાસજી અમે ભૂલા પડ્યા છીએ. અમારે 'આ' ગામથી જવાનું છે. તેનો રસ્તો ક્યાંથી જાય છે?'

રાજાની પાછળ રાજાનો વજીર આવ્યો અને થોડા રૂઆબ સાથે પૂછ્યું: 'આંધળા! ફલાણાં ગામનો રસ્તો ક્યાંથી જાય છે?' અંધ સૂરદાસજીએ એકતારો વગાડવાનું બંધ કરી. બંનેને શાંતિથી રસ્તો બતાવ્યો. એ બંને અંધજને બતાવેલા રસ્તે વળતાં જ હતા, ત્યાં રાજાનો સિપાઈ આવ્યો. અત્યંત તુચ્છાકાર સાથે, ઊંચા અવાજે પૂછ્યું: 'ઓ આંધળા, ઓ બુઢ્ઢા, અમને જલદી બતાવ કે આ રસ્તો ક્યાં જાય છે? અમારે 'આ' ગામ જવાનું છે, તે રસ્તો ક્યાંથી મળશે?' વિનમ્રતા દાખવી સૂરદાસજીએ સિપાઈને પણ રસ્તો બતાવ્યો.

ત્રણે ત્યાંથી નીકળી ગયા. અબૂધ શિષ્યે સૂરદાસજી ગુરુને પૂછ્યું: 'આ ત્રણે કોણ હતા?'

અંધ ગુરુએ શિષ્યને જવાબ આપ્યો : 'પહેલાં જે આવેલાં તે રાજા હતા. બીજા જે આવેલા તે વજીર હતા અને છેલ્લે જે પૂછવા આવેલો તે સિપાઈ હતો.'

શિષ્ય ભોળો હતો, નાનો હતો, અબૂધ હતો. થોડી ઉત્સુકતા સાથે ફરી તેણે ગુરુજીને પૂછ્યું: 'ગુરુજી આપ તો અંધ છો. દેખી શકતાં નથી. તો પછી તમે એમને કેવી રીતે ઓળખી ગયા?'

સૂરદાસજીએ એકતારો હાથમાં લીધો. તાર પર આંગળી ફેરવતા બોલ્યા: 'શિષ્ય ભલે હું અંધ છું : મારી આંખે દેખી શકતો નથી. તેથી શું થઈ ગયું? મારા મન ચક્ષુથી મારી પાસે આવેલી વ્યક્તિની વાણી વર્તણૂકથી હું એમને ઓળખી શકું છું. જો સાંભળ, જેમણે મને

'સુરદાસજી' કહી વિવેક અને પ્રેમથી પુછ્યું તે ચોક્કસ કોઈ ઊંચા સિંહાસન પર બિરાજમાન ઊંચા જોઈએ. એને એનું પદ બતાવવાની કોઈ ચિંતા નથી, જરૂર નથી. એ પોતે પ્રતિષ્ઠિત અને સમજદાર છે. એની પાછળ જે આવ્યા તેમણે મને રૂઆબ સાથે 'આંધળા' કહી સંબોધ્યો. એણે એની પ્રતિષ્ઠા, ઠાઠ, પદનો મને અનુભવ કરાવ્યો. છેલ્લે જે રસ્તો પૂછવા આવ્યો તે સાવ ઉદ્ધત, તોછડો, અવિવેકી, મર્યાદા ચૂકનાર હતો. એણે મને જોરથી એક ધબ્બો માર્યો, આંધળો અને બુદ્ધો કહી, મને રસ્તો પૂછ્યો. આ પરથી મેં અનુમાન લગાવ્યું છે: પહેલી વ્યક્તિ રાજા, બીજી વજીર અને છેલ્લી વ્યક્તિ સિપાઈ જ ઊંચા જોઈએ.'

ક્યાંકથી જાણેલી સાંભળેલી આ જાણીતી જૂની વાર્તા આજના યુગના બહેકી ગયેલાં માનવીઓ માટે બહુ સૂચક છે.

'એય ડોસા વાહન ચલાવતા ન આવડતું હોય તો, વાહન લઈને નીકળો છો શું કામ?' રોંગ સાઇડ પોતાનું વાહન સ્પીડમાં હંકારતો યુવાન કોઈ ઠરેલ, વચસ્ક વ્યક્તિને આવું કહેવામાં કોઈ છોછ અનુભવતો નથી. શાક કે ફળના ભાવ પૂછ્યા પછી જો ગ્રાહક 'ભાવ જાણી' ન ખરીદે તો શાક-ફળવાળા અપશબ્દ જાહેરમાં બોલી નાંખે છે. સરકારી કચેરીઓમાં દૂર-દૂરથી પોતાના કામ માટે આવેલાં લોકોને પટાવાળો ગુસ્સાથી કહે છે: 'ઓફિસની બહાર બરાબર લાઈનમાં ઊભા રહો. અંદરોદર ઘાંટા પાડીને વાત ન કરો.. 'ભાઈ, તેઓ લાઈનમાં એકાદ-બે કલાકથી ઊભા છે!'

સાંસ્કારિક સદગુણો લગભગ અલોપ થઈ ગયા છે. એકમેક પ્રત્યે અહોભાવ માન-સન્માનની ભાવના અલોપ થઈ ગઈ છે. ઓળખીતા પ્રત્યેનો પ્રેમભાવ, આદરભાવ, નહીંવત થઈ ગયો છે. 'ખાલી ચણો વાગે ઘણો' જેવો ઘાટ છે. પોતાની પાસેની સત્તા 'સેવા' કરવા માટે નહીં 'વટ' મારવા માટે છે. એવો ભાવ પ્રસ્થાપિત થતો જાય છે. (અપવાદ શક્ય છે.)

'ચા કરતાં કીટલી ગરમ! ચપરાશી છાકટો બને તો કારોબાર કેટલો કથળે તે કહેવાની જરૂર ખરી? દેશમાં, સમાજમાં અને દુનિયાભરમાં 'વર્ચસ્વ'ની લડાઈ બરાબરની જામી પડી છે. આથી માણસ માણસ વચ્ચેનું અંતર વધી રહ્યું છે.' 'મારી આગળ તારી હેસિયત કેટલી?' વાતવાતમાં વાત મહત્તાના સાબિત કરવાની થઈ જાય છે. આમાં માણસાઈનું નિકંદન નીકળી રહ્યું છે.

મંડળો/સંસ્થાઓમાં કારોબારી સભ્યોની સંખ્યા વધતી જાય છે. 'સલાહકાર સમિતિ' બનતી જાય છે. આયોજન કરવા એકઠાં મળે ત્યારે પોત-પોતાના મુદ્દા સૌ રજૂ કરે છે. 'મારો જ મુદ્દો ખરો' માં સૌ અડગ રહે છે. પોતાની વાતને માન્ય રખાવવાની હઠ હઠાગ્રહ બની જાય છે. વાત આગળ વધતી જ નથી. સંસ્થા/મંડળનો પ્રમુખ લગભગ લાચાર બની

જાય છે. માહોલ બગડી જાય છે. સકુંચિતતા વધતી જાય છે. એક કીટલીમાં પાંચ-દશ કપ ચા સમાતી હશે. પાંચ-દશ મિનિટમાં ચા કીટલીમાં જ ઠંડી પડી જતી હશે! અહીં તો? અવળો માનવી વધુ ને વધુ અક્કડ બનતા જાય છે. જેટલી એની લાયકાત ઓછી એટલી એની દાદાગીરી વધારે! જ્ઞાન, અનુભવ, આવડત માણસને પરિપક્વ બનાવે છે. અજ્ઞાની, બિનઅનુભવી, અણસમજૂ માનવી અપરિપક્વ હોય છે. આવા માનવીઓના ઘાંટા સજજનોને ચૂપ રાખી શકે, એ આજના યુગની સૌથી મોટી કમનસીબી છે.

'વિદ્યા વિનયથી શોભે છે.' આ અણમોલ સૂત્ર એક જમાનામાં ઠેર ઠેર વાંચવા મળતું અને વ્યવહારમાં જોવા મળતું. વ્યક્તિ, ગામ, સમાજ, સ્થળ જાણીતા હોય કે સાવ અજાણ્યા, પૂરી સભ્યતા સાથે વર્તતો. સૌ સહુની સાથે વિનય અને વિવેકથી વાત કરતાં અને વર્તતા. અંટશ, અણગમો ત્યારે પણ હતાં પણ, તેનું જાહેરમાં પ્રદર્શન, દેખાડો નહીં થતો. સૌને સૌના સંસ્કાર અને પરિવારની આબરૂ જાળવી રાખવાની ચિંતા રહેતી. એ તો ખરાબ છે જ. એના કારણે હું શું કામ મારા સંસ્કારને લાઇન લગાડું. મારા ખાનદાનની આબરૂને બટ્ટો લગાડું?' આ ભાવના કાયમ જીવંત રહેતી. 'વિદ્યા' એટલે કેવળ ભણવું અને પદવી (ડીગ્રી) પ્રાપ્ત કરવી, એ જ નહીં. એ સમયે જીવન પડતર અને ભણતરલક્ષી તમામ પાછો પરિવાર, શાળા, સમાજ, ગામ, તહેવારો, ઉત્સવો, મેળાવડાઓ, પ્રવાસ, રમત-ગમતમાંથી શીખવા મળી રહે અને તેનું લગભગ પાલન થતું. હાઈસ્કૂલના આચાર્ય કે બેંકના મેનેજરને રાત્રે પિતાના પગ દબાવવામાં નાનમ ન લાગતી. આજે ઉચ્ચત્તમ પદવી (ડીગ્રી) ધારીઓના આ યુગમાં આવી આવડત અને સંસ્કાર તથા આયોજનો લગભગ અદૃશ્ય થઈ ગયેલા દેખાય છે.

વડીલો પ્રત્યેનો આદર, લગાવ ઓછા થવા માંડ્યા છે. લાપરવાહી, અવિવેક અને અવિનયમાં બેસુમાર વધારો થવા માંડ્યો છે. તહેવારો-ઉત્સવો ઉત્તેજક છીછરું મનોરંજન પૂરું પાડવા પૂરતાં મર્યાદિત થઈ ગયાં છે. ભક્તિભાવ હૃદયસ્થ હોય તો નમવાનું મન થાયને? 'નમન' બહુગુણીય માનવીય સંસ્કાર છે. નમન કરવું એટલે ઝુકી જવું, તાબે થઈ જવું કે પીછેહઠ કરવી, એવું નથી. નમન કરવું એટલે તમે મેળવેલી વિદ્યાના, તમે પામેલા સંસ્કારના દર્શન કરાવવા. નમન કરવું એટલે આદર કરવો, સત્કાર કરવો, વિનય અને વિવેક-પૂર્વક વર્તવું. સૌને આત્મીયજન, સ્નેહીજન બનાવવાની મજબૂત કડી છે : નમન.

અડદ એ ગરીબોનું ઘી છે

ભાવના માર

કઠોળ આપનું પ્રિય ખાદ્ય અન્ન છે. તુવેરડાળ અને મગ આપણાં રોજિંદા કઠોળ છે. આયુર્વેદ તમામ કઠોળને મધુર, તૂરાં, લૂખાં, પાક્યા પછી તીખાં, વાયુ કરનારાં, કફ તથા પિત્તને હરનારા, મૂત્ર તથા મળને બાંધનાર, ઠંડા અને મગ તથા મસૂર સિવાયના સર્વે કઠોળ વાયુ-આફરો કરનારા કહ્યાં છે. અહીં આપણે શક્તિવર્ધક અડદ વિષે વિશેષ જાણકારી મેળવીશું.

શરીરને સુંદર બનાવનાર, શક્તિ અને પુષ્ટિ આપનાર કઠોળ અડદનો ઉપયોગ આજકાલની ગૃહિણીઓએ માત્ર પાપડ તથા અડદિયાપાક પૂરતો જ મર્યાદિત બનાવી દીધો છે. એ બાબત વિચારવા યોગ્ય છે. જે લોકો આર્થિક કારણોસર ઘી, તેલ અને પુષ્ટિકારક પદાર્થોનો ઉપયોગ કરી શકતા નથી, તેમને માટે અડદ સુંદર એવું આશીર્વાદ સમાન કઠોળ છે. અડદ એ ગરીબોનું ઘી છે.

સૌરાષ્ટ્રનાં મહેનતકશ લોકો, ખેડૂતો, મજૂરો તથા કારીગરો આજે પણ રોજ અથવા અઠવાડિયામાં એક બે વાર અડદ કે અડદની દાળ અવશ્ય ખાય છે. ઘી, દૂધ અને પૌષ્ટિક મેવા ન પામી શકનારા આ શ્રમજીવી વર્ગના શરીરની અદ્ભુત શારીરિક શક્તિનું રહસ્ય અડદ છે. આજકાલ શહેરી ગૃહિણીઓ અડદનો ઉપયોગ લગભગ કરતી જ નથી. પણ જો તેનો સમજપૂર્વકનો ઉપયોગ કરાય તો તે નજીવે ખર્ચે અદ્ભુત 'બોર્નવીટા' બનીને ખાનારને સુંદર તાકાત., પુષ્ટિ અને તંદુરસ્તી આપશે.

આયુર્વેદનાં મતે અડદના ગુણધર્મો:

અડદ પચવામાં ભારે છે. તે ગુણમાં સ્નિગ્ધતાવર્ધક, રુચિ ઉત્પન્નકર્તા, વીર્ય વધારનાર, વાજીકરણ, ઝાડાનો તથા પેશાબનો વેગ સાફ લાવનાર, વાયુદોષને હરનાર, શરીરમાં કફ તથા પિત્ત દોષ વધારનાર, તૃપ્તિ આપનાર, તાકાત વધારનાર, શરીર જાડું - દૂબળાં-પાતળાં ને જાડાં પુષ્ટ બનાવનાર, શરીરમાં માંસ અને ચરબી વધારનાર, સ્વાદમાં મધુર, પચ્યા પછી (વિપાકમાં) મધુર તેમજ (વાયુનો) દમ, શ્રમ, પરિણામ શૂળ, અડદિયોવા (ફિસિયલ પેરેલિસિસ), રક્તપિત્ત, હેડકી, નસકોરી ફૂટવી, દારૂનો મદ, શ્વેતપ્રદર, (વાયુનાં હરસ તથા પ્રદર રોગ મટાડે છે. પુરુષોના શુક્રાણું વધારે છે. અડદ માંસ કરતા પણ વધુ પૌષ્ટિક છે.

અડદના દોષ:

અડદનાં જે દોષ છે તે આ મુજબ છે : તે પચવામાં ભારે છે. તેથી તેની દાળમાં આદું - લીલો મસાલો કે લાલ મરચું, તેલ, રાઈ, મેથી, હિંગનો વધાર તથા લસણ વગેરે નાંખી તૈયાર કરીને ખાવાથી પચવામાં સરળ બને છે. અડદ પચવામાં વધુ સમય લાગે છે. તે જરા આફરો પણ કરે છે. તેમજ વધુ પડતા કે રોજ ખાવાથી બુદ્ધિ જરા જાડી બને છે. અડદ પચવામાં ભારે હોઈને મંદ પાચન શક્તિવાળાં, પ્રણાપાક, મેદ, શરદી તથા અજીર્ણના રોગીએ તે ન ખાવા જોઈએ.

તેમજ બુદ્ધિ શક્તિ વધારવા ઇચ્છનાર વિદ્યાર્થીઓએ તેનો રોજ ઉપયોગ ન કરવો.

અડદના સરળ ઔષધ પ્રયોગો જાણવા જેવાં છે:

પુષ્ટિપ્રયોગ: જેમના શરીરનું વજન વધતું ન હોય, જેઓ કાયમ દૂબળા-પાતળા રહેતા હોય તેમણે ભોજનમાં ૨-૪ દિવસે અડદની દાળ અથવા અડદનો ઉપયોગ કરવો. તે સાથે શારીરિક શ્રમ કે વ્યાયામનું આયોજન કરવું. તેથી ૪-૬ માસમાં શરીર જાડું, પુષ્ટ અને તાકાતવાન બનશે. માંસાહાર કરતાં આ ઉત્તમ પ્રયોગ છે.

અડદિયો વા: ઘણાંને ચહેરાનો અડદિયો વા નામે રોગ થાય છે. આ રોગમાં રોગીને દરરોજ તેલમાં તળેલા અડદની દાળનાં વડા ભાવે તેટલાં ખાવા દેવા. તે સાથે લસણ પણ છૂટથી ખાવું અને કોઈ સારા તેલનું માલિશ ચહેરા પર રોજ કરવું તેથી મોંનો વા મટશે.

વીર્ય વધારવા તથા શુક્રાણું જન્માવવા: જે લોકો વાયુ પ્રકૃતિનાં હોય, જેઓએ ખોટી રીતે વીર્ય-વ્યય કર્યો હોય તેમજ જેમનાં વીર્ય-જંતુઓ થતાં ન હોય તેમણે અડદિયાપાક, અડદની દાળ કે અડદની અન્ય બનાવટો નિત્ય લેવી પણ જો લાભ ન થાય તો વૈદ્યની સલાહ લેવી.

અડદની દાળની પૂરણપોળી: દૂર્બળ દેહવાળા પુરુષોને ખૂબ બળ, પુષ્ટિ તથા તૃપ્તિ આપે છે. તે વીર્ય, શુક્રાણું, ચરબી તથા સ્ત્રીઓનું ધાવણ વધારે છે. આવી વેડમી હરસ, અડદિયો વા, વાયુનો શ્વાસ તથા પિત્તશૂળ મટાડે છે. આવી પૂરણપોળી રતિશક્તિ પણ વધારે છે.

બહુમૂત્રનો રોગ: ઘણીવાર ડાયાબિટીસ ન હોય છતાં વારંવાર ખૂબ પેશાબ થવાનો બહુમૂત્રરોગ થાય છે. તે માટે અડદની પલાળેલી દાળને વાટીને ઘીમાં શેકીને, ખાંડ નાખીને તેનો શીરો બનાવીને સાત દિવસ ખાવાથી જૂનામાં જૂનો બહુમૂત્ર રોગ મટશે. આ શીરા ઉપર દહીંમાં ખાંડ નાંખી રોટલી સાથે તે ખાવાથી વધુ લાભદાયક થશે.

સફેદ પાણી કે લોહીવા: બહેનોને આવા રોગની તકલીફ જણાય તો તે માટે એક દેગડીમાં અઢી કિલો આખા અડદ નાંખી, તેમાં અડદ ચડે તેટલું પાણી નાંખી ગરમ મૂકો. પછી તેમાં સવાસો ગ્રામ કાંટાળા માયુકૃળ નાંખી દેવા, દેગડી નીચે ઉતારી ઠારો, પછી દેગડીમાંથી કાંટાળા માયુકૃળ કાઢી લઈ સૂકવી લો. પછી તેના વજન જેટલો (સમભાગે) ખાખરાનો ગુંદર લઈ તે બંનેનું ચૂર્ણ બનાવી લો. આ દવા રોગીએ રોજ ૨ થી ૩ ગ્રામ દૂધ કે પાણી સાથે સવાર-સાંજ લેવી. ખાવામાં ગરમ વસ્તુઓ છોડવી અને સંયમ પાળવો. તેથી ઉપરોક્ત સ્ત્રી-રોગ મટશે.

વિશેષ નોંધ: સૂપ, વડાં, રોટલી, પૂરણપોળી, પાપડ, પૂરી, પાક, શીરો, દાળ-શાક, વગેરે રૂપે અડદનો આપણે ઉપયોગ કરી શકીએ. અડદની ફોતરાંવાળી દાળ ફોતરાં વગરની દાળ કરતા વધુ ઉત્તમ છે. કાળા રંગના અડદ ગુણમાં ચઢિયાતા છે. અડદની તમામ બનાવટો ગરમાગરમ તથા પાયક મસાલાઓ સાથે જ લેવી. અડદને પચાવવા માટે શ્રમ દ્વારા શરીરમાં ગરમી પેદા કરશો તો જ તેનાથી શક્તિ મળશે.

ગુણવંત શાહ કરે છે 'જીવનનું ઓડીટ'

ડૉ. દિલીપ શાહ

ગુજરાતી સાહિત્યમાં નર્મદની નિખાલસતા અને ગાંધીની 'હિંદ સ્વરાજ' પ્રશ્નોત્તરીની પદ્ધતિ દ્વારા વિચાર દર્શન દર્શાવતા સાહિત્યમાં ગુણવંત શાહનું 'જીવનનું ઓડીટ' પુસ્તક નવી ભાત પાડશે. આ પુસ્તકમાં એક ઓડીટરની જેમ તેમને પ્રશ્નો પૂછવામાં આવ્યાં છે અને ગુણવંતભાઈ તેના જવાબ આપે છે. ક્રિકેટમાં અંતિમ પળોમાં જીતવાની જે છેલ્લી ઓવર અને છેલ્લા રનની કટોકટીભર્યો ઉશ્કેરાટ અને આતુરતા હોય, લગભગ આજ ટોનમાં જીવનના અંતિમ દિવસોમાં જીવનનું જાહેર ઓડિટકરાવવા માટે ભારે હિંમત જોઈએ, એ કાયરનું કામ નથી; એવું આપણને આ પુસ્તકના પાને પાને પ્રશ્નો અને તેના જવાબોમાં વાંચવા મળશે.

આપણે પુસ્તકની વિશેષતાઓની નોંધ ટૂંકમાં લઈએ: ડૉ. ગુણવંત શાહના નિબંધો, આત્મકથા, ટહુકો વિગેરે વાંચ્યા હોય તો આ પુસ્તકમાંથી ફરી મળી રહેશે અને ન વાંચ્યા હોય તો વાંચવાની ઈચ્છા થશે. ગુણવંતભાઈ 'વિચારપુરુષ' છે અને વિચારોને વિશેષ શૈલીમાં રજૂ કરવાની એમણે આગવી કુશળતા કેળવી છે. તેથી ગંભીર વિચાર પણ રસપ્રદ અને પચી જાય તેવો લાગે છે. એવા અભિભૂત થઈ જઈએ કે વિચાર કર્યા વિના જ એકવાર તો મન માની જ જાય! એ એમની શૈલીની શક્તિ છે.

ગુણવંતભાઈની પ્રશ્નોત્તરી અને પ્રશ્નોમાંથી ઝરતું જ્ઞાનઅમૃત આપણને ગાંધીજીથી અરવિંદ અને મેશલોથીરસેલ સુધીના વિચાર પ્રદેશમાં પ્રવાસ કરાવે છે અને તેથી એમની વાતો અને વિચારોને બળ મળે છે.

ગુણવંતભાઈના લખાણોમાં આત્મસ્વાદ્યા કે આત્મપ્રશંસાનો ભાવ એમના ચાહક વાચકોને પણ કહે છે, ત્યારે એમણે જ એનો સરસ પ્રત્યુત્તર આપ્યો છે: આ પુસ્તકમાં આત્મપ્રશંસા જેવું જણાય તે ક્ષમ્ય છે. નિખાલસ બનવાના સહજ આગ્રહમાં થોડીક આત્મપ્રશંસા ક્ષમ્ય ગણાવી જોઈએ. તેઓ કહે છે, 'હું ઠલવાઈ જાઉં એવું વારંવાર બન્યું છે.'

'નિખાલસતા'એ એમના જીવનના ઓડિટનું સૌથી સત્યપ્રદ; ના, હિમ્મતભર્યું પાસું છે. એમની નિખાલસતાના ઉદાહરણો તેમના જ શબ્દોમાં જોઈએ: 'જો ચારિત્ર્યનો સંબંધ કેવળ સેક્સની સીમામાં જ સમાઈ જવાનો હોય તો હું ચારિત્ર્યવાન ન ગણાઉં.' 'હું સાધુ નથી. હું સંસારી છું અને પછી કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, કામના વાસનાથી ઉભરાતો વંઠલો સંસારી છું.' 'સ્વયંની ઓળખાણ તો મને પણ નથી.' 'મારું જીવન હજી પણ મહોત્સવમય બન્યું નથી. મારી કક્ષા હજી સંસારી સમસ્યાઓની લપેટમાં આવેલા લોકોથી ઊંચી નથી.' 'હું જેટલું સમજું છું એટલું જીવનમાં ઉતારી શક્યો નથી.' 'અધૂરો ઘડો છલકાય એમ પણ બને, પરંતુ ઘડામાં એટલી સભાનતા હોવી જોઈએ કે પોતે અધૂરો છે. આવી સભાનતા મનુષ્યને દંભથી બચાવે ખરી.' 'હા,

ખાનગીમાં મને મારી અધૂરપ ખૂંચે છે અને આવું ખૂંચવું મને દંભથી બચાવે ખરું. "વધારે શું કહું? હું છેક ફેંકી દેવો માણસ નથી. એમના એ વિધાનો ગુણવંતભાઈની નીખાલાસ્તાના પ્રમાણ છે. તેઓ કહે છે, 'ગુણવંત શાહ એટલે? પડતો, આખડતો અને પાછો બેઠો થવા મથતો એવો સામાન્ય માણસ, જેના ઘૂંટણ વારંવાર છોલાય છે અને ફેંકચર્સ ડજી રુઝાયા નથી.'

'તમારી ઉંમર ૮૫+ થઈ ગઈ ડજી પણ ક્યારેક કામવાસના પજવે છે ખરી?' એનો જવાબ આપતા લેખક કહે છે, 'હા પજવે છે. ટોલ્સટોયે નોંધ્યું છે કે ઉમર થઈ તોય સેક્સ એમનો કેડો છોડતી નથી. મારી દશા લગભગ ટોલ્સટોય જેવી જણાય છે.'

આ પુસ્તકમાંથી કેટલાક વીણેલા 'વિચારમોતી' જે આપણને વિચાર કરતાં કરી મૂકે તેવા છે, તેનો રસાસ્વાદ કરીએ: ૧. સત્યને દેહ ધારણ કરવાનું મન થયું, ત્યારે પૃથ્વી પર મહાત્મા ગાંધી પેદા થયા. સત્યનું આયુષ્ય લાબું હોય છે તેથી બાપુ અમર બની ગયા. ૨. નોકરી ગળચટ્ટી ગુલામી છે. ૩. પરંતુ જીવનમાં ખાલીપો કનડે એવું કદાપી ન બન્યું. તેના માટે ક્રિયેટીવીટી જવાબદાર છે. સર્જકતાનો તુલસી ક્યારો મને પ્રાપ્ત થયો, એવો ભ્રમ મને વ્હાલો છે. આજ મારી મૂડી છે. ૪. જેમના વર્તનમાં વિનય, વિવેક, પ્રભુતા અને સ્વીકારભાવ નથી એ વ્યક્તિને 'ધાર્મિક' ગણવા જેવી ભૂલ કરવા જેવી નથી. ૪. યુનિવર્સીટીમાં રાજકારણ પ્રવેશી જાય તેના કરતાં રાજકારણમાં યુનિવર્સીટી પ્રવેશી જાય તેવું થવું જોઈએ. ઝાકીર હુસૈને કહેલું, 'Education is midwife of democracy!' ૫. ભૂખ્યા માણસને ભોજન આપતી વખતે એની જ્ઞાતિ કે કોમ ગૌણ બને છે, અને કેવળ માનવીય કરુણા જ હાજર હોય તો તેને હું ઉપનિષદિય સેક્યુલારિઝમ કહું. આજ ખરી આધ્યાત્મિકતા.' ૬. લંગોટમુલક બ્રહ્મચર્યને બદલે ઉર્ધ્વમૂલક પ્રેમચર્યની હિમાયત કરી હોત તો દંભચર્ય ઘટી શક્યું હોત. ૭. પ્રકૃતિમાં જ પરમેશ્વર છે એવી મારી જાડી સમજણ છે, સૂર્ય એટલે પરમેશ્વર. ૮. જે માણસે જીવનમાં એક પણ વૃક્ષ ઉછેર્યું હોય તે માણસ ખરેખર નિ:સતાન જ ગણાય. ૯. ટેકનોલોજી બે પ્રકારની છે: યશોધરા સ્વરૂપ (ઉપકારક) અને પુતના સ્વરૂપ (વિનાશક). સમાજ પાસે ટેકનોલોજી વિવેકની અપેક્ષા રાખે છે. ૧૦. અશાંતિનું ખરું ઉદભવસ્થાન સફળ થવાની ઉતાવળ છે. એ ઉતાવળ 'સરખામણી' નામની ડાકણને પેદા કરે છે. શાંતિ માટે ભક્તિ સિવાય બીજો કોઈ ઉપાય નથી (૭૫). ૧૧. લાબું જીવવાની સજા એટલે શું? સડવાની સ્વતંત્રતા. ૧૨. રોગને પણ પોતાનું કહી શકાય તેવું અભિમાન છે. મને બે વિટામીન-સ જડ્યા છે, P૧વિટામીન એટલે પ્રાર્થના અને P૨ એટલે પરસેવો. ૧૩. 'થાક, એ ઊંઘવાનું શ્રેષ્ઠ ઔષધ છે. ઊંઘની ગોળી લેવી પડે એ અધુરા જીવનની નિશાની ગણાય. ૧૪. માણસ જે છે તે જ બની રહે ત્યારે તેનું બીઠંગ અને બીકમીંગ એકરૂપ થાય છે, એ ભાવ એ જ આત્મસાર્થક્ય (actualization). ૧૫. કામવૃત્તિને કામવિકાર કહેવાનું બંધ થવું જોઈએ. તરસ લાગે તો તેને તરસવિકાર કહીએ છીએ? કકડીને ભૂખ લાગે તો ભૂખવિકાર કહીએ છીએ? ૧૬. નિજાનંદને છોડીને હરીફાઈમાં પડવું પડે એ તો મર્સીડીઝ જેવી મૂલ્યવાન કાર છોડીને ઘોડાઘાઘડીમાં બેસવા બરાબર છે. ૧૭. જો જીવન વેડફી મારવાની ચીજ ન હોય તો સમય વેડફી

મારવો એ તો જીવન વેડફી દેવા બરાબર છે. ૧૮. લગ્ન એ તો અપ્રાકૃતિક ઘટના છે. પત્ની એટલે શું? ગમે તે કહો પરંતુ હકીકત એ છે કે એ સાંસ્કૃતિક અને સામાજિક વ્યવસ્થાની નીપજ છે. પ્રકૃતિની વિરાટ યોજનામાં ક્યાંય લગ્નને સ્થાન નથી. લગ્નવિધિ એ સંપૂર્ણપણે અપ્રાકૃતિક ઘટના છે. મૈથુન એ નિતાંત પ્રાકૃતિક ઘટના છે. સંસ્કૃતિ સામે પ્રકૃતિએ કરેલો બળવો એટલે લગ્નેતર સંબંધ. ૧૯. જીવનના મહોત્સવનું કેન્દ્ર પરિવાર છે. જે પરિવારમાં શાંતિ ન હોય ત્યાં ખાધેલું પચતું નથી. આવો અપયો ગમે તેટલા યુવાન પરિવારને પણ ત્રાસ આપે છે. જીવન નાની નાની ઘટનાઓનું બનેલું છે, પરંતુ જીવન નાનું નથી. સામી વ્યક્તિને સુખનો અનુભવ કરાવવાની એક પણ તક જતી ન કરે તેવા સજ્જનને તમે મળ્યા છો? તમે આવા સજ્જન હોઈ શકો તો જીવનનો મહોત્સવ તમારી રાહ જુએ છે. (લગે રહો મુન્નાભાઈ).

૨૦. ક્યારેક વાસણ કરતા ભંગારનું આયુષ્ય લાંબુ હોય છે. મારે ભંગાર તરીકે એક ક્ષણ પણ જીવવું નથી. હું સડી પડું તે પહેલા મરી પડવા ઈચ્છું છું.

આ સમગ્ર પુસ્તકના વાચનના અંતે એક આછીપાછી પ્રેરણા થઈ કે આપણું જીવન ઓડિટ કરવું કે કેમ? આપણે સામાન્ય પણ દરેક વ્યક્તિનું જીવન તો જુદું પડતું અસામાન્ય છેને! ભલે પુસ્તક પ્રસિદ્ધ ન કરીએ પણ મૃત્યુ બાદ જ વાંચવાની શરતે લખીને ખાનગી ડાયરીમાં નીચેના પાંચ પ્રશ્નોના નિખાલસ અને પ્રામાણિક ઉત્તરો આપવાનું આત્મ નિવેદન અને જીવન ઓડિટ રજૂ કરવું એ પણ ખાનગી સાહસ છેને?

આવા હોઈ શકે એ પાંચ પ્રશ્નો:

૧. આપણને ખબર હતી કે ઈશ્વરે આપણને કયું હોમવર્ક આપ્યું હતું? એ કેટલા અંશે પૂરું કર્યું?

૨. આપણા જીવનમાં કોનો પ્રભાવ અને પ્રતાપ વધુ હતો? અસત્યના પ્રયોગો કે સત્યના પાયા?

૩. આપણે ખરા અર્થમાં કેટલા ધાર્મિક અને આધ્યાત્મિક છીએ?

૪. આપણે આપણા સંસારમાં લગ્ન અને કુટુંબ પ્રત્યે કેટલો વફાદારીપૂર્વક વ્યવહાર કર્યો છે?

૫. સમગ્ર જીવનનું મૂલ્યાંકન કરીને એમ લાગે છે કે આપણે જે હતા તેને બદલે બીજા કોઈ બની ગયા? આપણે જીવનમાં આ Being અને Becomingના સંદર્ભમાં જીવન સાર્થક્ય (actualization) પ્રાપ્ત કરી શક્યો છીએ?

અંતમાં, આપણને પણ આપણે જીવનમાં 'જીવન ઓડિટ' કરવાની પ્રેરણા અને હિંમત અર્પી શકે તેવું સશક્ત આલેખનયુક્ત આ પુસ્તક વાંચવાની વિશેષ ભલામણ છે. 'જીવનનું ઓડિટ – Death Overs' લેખક: ગુણવંત શાહ, પ્રશ્નકર્તા: ડૉ. દિનુ ચુડાસમા, આર. આર. શેઠ, ૨૦૨૨. પાનાં ૨૦૦, હિંમત: રૂ. ૨૨૫.

મહામાનવ સોક્રેટીસ

રાજેશ્વરી હર્ષદ

ગ્રીસ દેશના એથેન્સમાં સોક્રેટીસ નામના એક મહામાનવ થઈ ગયા. તત્ત્વજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં તથા માનવજીવનને લગતાં તમામ ક્ષેત્રોમાં મહાન એવા પ્લેટો અને ઍરિસ્ટોટલ સોક્રેટીસનું સર્જન છે. પ્લેટો કહેતા : 'સોક્રેટીસના સંપર્કમાત્રથી પોતાના જીવનમાં દર્દ, રુદન ગાયબ થઈ ગયાં. આજે પણ માનવીય વિજ્ઞાનને પ્લેટો અને ઍરિસ્ટોટલના વિચારોનો આધાર લીધા વિના ચાલતું નથી. આ સોક્રેટીસના સંપર્કથી જ શક્ય બન્યું છે.

સોક્રેટીસનું જીવન સાદગીભર્યું ન હતું. તેઓએ જીવનમાં કોઈ આર્થિક પ્રવૃત્તિ કરી ન હતી. તેમના પિતા શિલ્પી અને માતા દાયણ હતાં. પિતા પથ્થરમાંથી શિલ્પ ઘડતા તેમ સોક્રેટીસ માનવજીવનરૂપી શિલ્પો ઘડતા. માતા પ્રસૂતિ સહાયક હતાં તો સોક્રેટીસ માનવમાં જ્ઞાનનો જન્મ થાય તે માટે સહાયક બનતા. આ રીતે તેઓએ માતા-પિતાનો વારસો સાચવ્યો હતો. સોક્રેટીસ કાંઈ કમાતા ન હતા. આથી તેની પત્ની ઝેન્થીપીને ઘર ચલાવવામાં મુશ્કેલી પડતી હતી. આ કારણસર તે ક્યારેક સોક્રેટીસ પર ગુસ્સે થતી પરંતુ તે કર્કશા હતી તેવું ન કહી શકાય. કારણ કે સોક્રેટીસને તેની સામે કોઈ ફરિયાદ ન હતી.

સોક્રેટીસ જાહેર સ્થળોએ ફરતા. એથેન્સવાસીઓ સાથે ચર્ચા કરવાનું તેઓને ખૂબ ગમતું. વાતચીતના કોઈ મુદ્દાને સ્પર્શતો એવો પ્રશ્ન સોક્રેટીસ કરતા જે તાત્વિક હોય. યુવાનોનું સન્માન ન ઘવાય તેવી ચર્ચાને કારણે યુવાનો આત્મવિશ્વાસથી ચર્ચામાં ખોવાઈ જતા. જ્યારે બોલાવવા છતાં તેઓ જમવા માટે ન આવતા ત્યારે ઝેન્થીપી પહેલાં વાસણ ખખડાવતી. પણ તેઓ ધ્યાન ન આપતા ત્યારે તે તેમના માથા પર પાણી રેડતી તો સોક્રેટીસ શાંતિથી હસીને કહેતા, 'જુઓ મિત્રો, પ્રથમ વાદળો ગગડ્યા અને પછી વરસાદ થયો!'

જ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં સોક્રેટીસનું વર્ચસ્વ હતું. તેઓ દલીલ કરવાની કળા શીખવતા. એ સમયમાં રાજકીય પરિબળોને પોતાના તરફી કરવા અને દલીલો દ્વારા ન્યાયાલયોમાં પોતાનું હિત સાધવું તે સર્વસામાન્ય બાબત હતી.

સોક્રેટીસ સામે ચાલીને યુવાનોને મળતા. તેઓ યુવાનોને જ્ઞાનનો પ્રકાશ પૂરો પાડતા રહ્યા. આથી સોક્રેટીસનો રાજકીય પ્રભાવ વધવા માંડ્યો. તેમની પ્રતિષ્ઠા ઘણી વધી ગઈ. તેમાં જ્યારે દેવતાઓએ એવું જાહેર કર્યું કે સોક્રેટીસ એથેન્સનો સૌથી વધુ જ્ઞાની પુરુષ છે, ત્યારે સોક્રેટીસ લોકોની એ માન્યતાનું ખંડન કરી શક્યા નહીં. તેથી સોક્રેટીસે તે વાતને એવી રીતે રજૂ કરી કે 'સોક્રેટીસ સૌથી વધુ જ્ઞાની પુરુષ છે કારણ કે પોતાના અજ્ઞાનનું

તેને ભાન છે!”

તેમના સમયના ખટપટી રાજકારણીઓએ સોફ્ટેટીસની વધતી જતી પ્રતિષ્ઠા સામે રાજકીય ખટપટ ચલાવીને તેમની સામે આરોપનામું ઘડી નાખ્યું. અને પોતાના વર્ચસ્વ ધરાવતા સ્થાનને બચાવવા માટે સોફ્ટેટીસના વિરોધી રાજકીય આગેવાનોએ નક્કી કર્યું કે સોફ્ટેટીસને ખતમ કરવા જોઈએ. તેઓ મૃત્યુ પામે તેવું તો પ્રજાજનોમાંથી કોઈ ઇચ્છતું ન હતું. તેથી આગેવાનોએ ઠરાવ્યું કે જો તેઓ પોતાનો ગુનો કબૂલ કરશે તો તેમને ફક્ત એક પૈસા જેવો નજીવો દંડ લઈને છોડી મૂકવામાં આવશે. સોફ્ટેટીસે કહ્યું કે, 'મૃત્યુથી બચવા પોતે જાત સાથે અપ્રમાણિક નહીં થઈ શકે.' સોફ્ટેટીસ સામે ચાલીને ઝેરનો કટોરો જેલરના હાથમાંથી લઈને ગટગટાવી ગયા. સોફ્ટેટીસ હંમેશને માટે પોઢી ગયા. પરંતુ વાસ્તવમાં તેઓ અમર થઈ ગયા.

પશ્ચિમ જગતે ભૌતિક ક્ષેત્રે જે પ્રગતિ કરી છે તેનું શ્રેય સોફ્ટેટીસને ફાળે જાય છે. જ્યારે ધર્મગુરુઓથી ડરીને વૈજ્ઞાનિકો પોતાનાં સંશોધનો સળગાવી નાખતા, તે જમાનામાં સોફ્ટેટીસ સત્યની શોધમાં પોતાને જે મળ્યું તે જગ સમક્ષ જાહેર કરવાનું ચૂક્યા નહીં. મોતથી ડરીને પોતાનાં તારણો ખોટાં છે, એમ પણ તેમણે કબૂલ્યું નહીં. વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં પ્રગતિ કરવા માટે ધર્મની લોખંડી તાકાત સામે લડવાની નૈતિક હિંમત રાખવાનું અને મૃત્યુ સામે નિર્ભય બની સત્ય ઉચ્ચારવાની શક્તિ વૈજ્ઞાનિકોમાં જાગ્રત કરવાનું કામ સોફ્ટેટીસે દીવાદાંડી બનીને કર્યું.

સોફ્ટેટીસ આજના વિજ્ઞાનની પ્રગતિના પાયાના પથ્થર છે. સોયથી માંડીને મોટાં મોટાં યંત્રોની શોધ પાછળ આધારસ્તંભ તરીકે સોફ્ટેટીસ જ રહેલા છે.

સોફ્ટેટીસે કહ્યું હતું:

- તમે કશું જાણતા નથી એ જાણવામાં જ સાચું શાણપણ છે.
- હું જીવતો સૌથી શાણો માણસ છું, કારણ કે હું એક વાત જાણું છું અને તે એ છે કે હું કશું જાણતો નથી.
- ગમે તેમ કરીને પણ લગ્ન કરો. (લગ્ન એક માર્ગીય માર્ગ છે એવું સ્વીકારો અને જ્યારે એ પડકાર ઝીલતા રહો છો ત્યારે તમને જીવતા રહો છો.)
- પડકાર વિનાનું જીવન જીવવા યોગ્ય નથી.

કચળેલા સામાજિક સંબંધો

રણાછોડ શાહ

સંબંધોય કારણ વગર હોય જાણે,
આ માણસ બીજાઓથી પર હોય જાણે.
ઉદાસી લઈને ફરે એમ પાગલ,
રહસ્યોની એને ખબર હોય જાણે. - આદિલ મન્સુરી

પરિવર્તન કુદરતનો નિયમ છે તેમ કહેવું અત્યંત સરળ છે, પરંતુ તે વાસ્તવિકતામાં પરિવર્તિત થાય ત્યારે તેને પચાવવું કઠિન બને છે. કદાચ અત્યંત આકરું બને છે. માત્ર કલ્પના અને વિચારની સ્થિતિમાં હોઈએ ત્યાં સુધી ડહાપણભરેલી વાતો કરવાનું સરળ છે, પરંતુ ખરેખર વાસ્તવિક પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન થાય ત્યારે તેનો સામનો કરવાનું કાર્ય દુષ્કર બને છે. આદર્શ અને વાસ્તવિકતા એકબીજાની નજીક નથી. તેમની વચ્ચે તો હજારો કિલોમીટરનું અંતર હોય છે. કેવાં હોવું જોઈએ તે કહેવું સરળ છે, પરંતુ તેમ કરવું સરળ નથી. આદર્શ વર્તન કરવાની પરિસ્થિતિ જિંદગીમાં સામે આવીને ઊભી રહે ત્યારે જ મનુષ્યની સાચી કસોટી થાય છે.

લગભગ ચાર-પાંચ દાયકા પહેલાં વેકેશન પડતાંની સાથે મામા-માસી કે કાકા-ફોઈને ત્યાં જવાની સ્થિતિ અત્યંત સામાન્ય હતી. પાડોશીને ત્યાં આવા સંબંધ કોઈ આવે તો તે સ્વાભાવિક ગણાતું. ખરેખર તો વેકેશનમાં મહેમાન કે સગા ન આવ્યા હોય તો અજુગતું લાગતું. સગા-સ્નેહી કે મિત્રો ન આવે તો લોકો તેને 'એકલપેટો' કહેતા. આવા લોકો સમાજમાં ચર્ચાસ્પદ બનતા.

ધીમેધીમે પરિવર્તનનો પવન એટલો બધો ફૂંકાઈ ગયો કે સગા ભાઈ-બહેન અથવા પોતાના સંતાનોથી પણ અલગ રહેવામાં કાંઈ અજુગતું નથી તેમ લોકો સમજવા લાગ્યા. અલગ રહેવાથી પ્રેમ વધે છે અથવા બંને પક્ષે સ્વતંત્રતા અને સન્માન જળવાય છે, તેવી ડાહી ડાહી વાતો કરવા લાગ્યા. આ નકરી વાસ્તવિકતાને સમાજે સ્વીકારી લીધી કે સ્વીકારવી પડી તે નક્કી કરવાનું કઠિન છે. વર્તમાન સમયમાં સંતાનો વડીલોથી અલગ રહેતા હોય કે સ્વજનો-મિત્રો ઘરે મળવા ન આવતા હોય તો તેમાં કાંઈ અનુચિત નથી લાગતું. ખાસ કરીને આપણા ભારતીય સમાજમાં આ તદ્દન અસ્વાભાવિક હોવા છતાં સૌએ મને કે કમને સ્વીકારી લીધું છે, પરંતુ આ પરિસ્થિતિ કેમ અને શા માટે ઉપસ્થિત થઈ તેની કોઈ ચર્ચા જ ન થઈ.

દુઃખ વગર, દર્દ વગર, દુઃખની કશી વાત વગર,

મન વલોવાય છે ક્યારેક વલોપાત વગર. - અમૃત 'ઘાયલ'

ઉપરોક્ત પરિસ્થિતિ માટે નીચેના જેવા કારણો જવાબદાર હોઈ શકે :

(૧) પરદેશગમન : છેલ્લા પાંચ દશકામાં ઉત્તરોત્તર પરદેશ જવાની વૃત્તિમાં ધરખમ વધારો થઈ ગયો. અગાઉ લોકો માત્ર વેપાર-ઘંધા માટે અન્ય દેશની વાટ પકડતા. ખાસ કરીને સાહસિક વેપારીઓ દરિયાઈ માર્ગે બીજા દેશોમાં જઈ વેપારનો વિકાસ કરતા, પરંતુ તેમના મૂળિયાં તો સ્વદેશ સાથે જોડાઈને રહેતા હતા. ત્યારબાદ તેજસ્વી અને ઉચ્ચ શૈક્ષણિક સિદ્ધિઓ ધરાવતા વિદ્યાર્થીઓ વધુ અભ્યાસ માટે પરદેશ જવા લાગ્યા. ઉત્તમ શૈક્ષણિક ઉપાધિઓ (Degree) અને અનુભવનું ભાથું લઈ સ્વદેશ પરત ફરતા. પોતાની કાર્યદક્ષતાનો લાભ દેશ અને વિશેષ તો પોતાના સમાજના ભાઈઓ-બહેનોને વહેંચવામાં ગૌરવ અનુભવતા. ધીમેધીમે કેટલાક લોકો શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરવા માટે જે દેશમાં ગયા ત્યાં જ સ્થાયી થવાનું વિચારવા લાગ્યા. સ્વદેશમાં પૂરતી તક કે સુવિધા ન હોવાના કારણે (ક્યારેક બહાનું!) ત્યાં જ રહી જવું પડે છે તેમ અન્યોને સમજાવતા રહ્યા. દેશમાં આવે ત્યારે છૂટા હાથે નાણાંનો વિનિમય કરી પોતાનો પ્રભાવ પાડવામાં તેઓ સફળ રહેતા. યુવાનોને આંજી નાખતા. યુવાનોએ આ પરિસ્થિતિ જોતાં તેમના મનમાં એક વાત ઘર કરી ગઈ કે પરદેશ જઈએ તો જ સંપત્તિવાન થવાય. લગભગ છેલ્લા દસ-વીસ વર્ષમાં તો ગમેતેમ કરીને 'ભારત છોડો'ની મનોવૃત્તિ ઘર કરી ગઈ. ભારત કરતાં અનેક વિષમ પરિસ્થિતિઓ હોય તોપણ પરદેશ જ જવું છે તેવું રટણ ચોવીસે કલાક અને સમાજના મોટાભાગના કુટુંબોમાં થતાં અમેરિકા કે કેનેડા જ નહીં ઓસ્ટ્રેલિયા, ન્યુઝીલેન્ડ, ઝાંબિયા, ફ્રીજી, પોલેન્ડ કે અન્ય વિકસિત કે અવિકસિત દેશમાં યુવાનો જવા લાગ્યા. આ લોકો ધનવાન હોવાની આભા ઊભી કરી શક્યા.

તેઓ કુટુંબથી જુદા પડ્યા માટે જ પૈસાદાર બની શક્યા તેવું અન્યોને સમજાવવા લાગ્યા.

શું કુબેરો? શું સિકંદર? ગર્વ સૌનો તૂટશે,

હો ગમેતેવો ખજાનો, બે જ દિનમાં ખૂટશે;

કાળની કરડી નજરથી કોઈ બચવાનું નથી,

આજ તો ફૂટી છે પ્યાલી, કાલ કૂજો ફૂટશે. - ખય્યામ (અનુ. શૂન્ય પાલનપુરી)

(૨) પશ્ચિમનો પવન: વિશ્વના મોટાભાગના દેશોની સંસ્કૃતિ આપણાથી અલગ છે. એકપત્નીત્વ, સંયુક્ત કુટુંબની રહેણીકરણી કે પ્રભુનો ભય (God Fear) અન્ય દેશોના પાયામાં જૂજ પ્રમાણમાં છે. ભારતમાં આજે પણ મોટાભાગના લોકો નોકરી કે વ્યવસાયની રોજિંદી શરૂઆત કરતાં પહેલાં મંદિરે જાય છે. જેમને અનુકૂળતા નથી તે સૌ ઘરમાં પ્રાર્થના કરીને કે પ્રભુને વંદન કરીને રોજના કાર્યનો પ્રારંભ કરે છે. એકથી વધુ પત્ની કે પતિ હોય તેવી

સંખ્યા નહીંવત્ છે. બાળક અઢાર કે વીસ વર્ષનો થાય અને તે કુટુંબથી અલગ ન થાય તો પરદેશમાં નવાઈ ગણાય છે. બાળકને એક કરતાં વધુ પપ્પા કે મમ્મી હોય તો તેમાં કાંઈ અયોગ્ય નથી, તેવી અનેક દેશોના નાગરિકોની માન્યતા છે. ભારતમાં રહેતા આજના યુવાનો / યુવતીઓ પણ પોતાના શહેરમાં ઉચ્ચ શિક્ષણની સુવિધાઓ હોવા છતાં મા-બાપથી અલગ થઈ હોસ્ટેલમાં રહી શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરવામાં ગર્વ અનુભવવા લાગ્યા. સ્વાવલંબી બનવા માટે અલગ રહેવું જરૂરી છે, તેમ સમજવા અને સમજાવવા લાગ્યા. મમ્મી-પપ્પા પણ પોતે જે શહેરમાં રહે છે તે અથવા જે શહેરની નજીક રહે છે તેના કરતાં ખૂબ દૂરના મોટા શહેર (Metro City)માં બાળકો ભણે તો વધારે વિકાસ થાય તેવી માન્યતા ધરાવવા લાગ્યા. અન્ય દેશોની યોગ્ય અને ઉપયોગી સંસ્કૃતિનું અનુકરણ કરવાને બદલે ત્યાંની વિકૃતિઓ આપણા દેશમાં આવી ગઈ. પરદેશની સ્વચ્છતા, ચોકસાઈ, વફાદારી, નિષ્ઠા કે સખત મહેનતનું અનુકરણ કરવાને બદલે સ્વચ્છંદી જીવન, વૈભવી રહેણીકરણી અને ઘાતક વ્યસનોનું સેવન કરવામાં ચઢિયાતાપણું અનુભવાયું.

૩) આર્થિક સ્વતંત્રતા: છેલ્લા બે-ત્રણ દસકામાં ભારતમાં પણ નોકરી કે વ્યવસાયની તકો વિપુલ પ્રમાણમાં વિકસી. છેલ્લા પાંચ-દસ વર્ષમાં લોકોની આવકમાં ખૂબ વધારો થયો. કુટુંબો નાના થતાં ગયા અને આવકમાં વધારો થતાં તેનો યોગ્ય રીતે ઉપયોગ ન થાય તો અનિચ્છનીય પરિસ્થિતિ પેદા થાય જ. પતિ-પત્ની બંને વ્યવસાયે જોડાતાં આર્થિક સહરતા બેવડાઈ. આ સંજોગોમાં કેટલાકને એમ લાગવા માંડ્યું કે આપણને વડીલોની જરૂર જ નથી. જરૂર પડે કામવાળી કે આયાના ભરોસે બાળકનો ઊછેર કરી શકાશે. આજુબાજુમાં 'ડેકેર' સેન્ટરમાં મૂકીને વ્યવસાય તરફ ધ્યાન આપવાનું સરળ અને સહજ બન્યું. આ તમામ બાબતો આર્થિક સ્થિતિ ઉપર નિર્ભર છે અને નાણાં તો પૂરતા છે, પછી શા માટે સંયુક્ત કુટુંબની પળોજણમાં પડવું? અહીંયા સાંજે ભેગા મળીને એકબીજાના અનુભવો વહેંચવામાં કે વડીલોના અનુભવનો લાભ લેવામાં ફાયદો છે તેવું સમજવાનું ચૂકી ગયા.

(૪) વ્યક્તિવાદી વલણ: ભારતીય સંસ્કૃતિ અને ભાવના-લાગણીને ઉજાગર કરતા તહેવારોની ઉજવણી અદૃશ્ય થઈ ગઈ. આર્થિક સહરતાને લીધે આ ઉજવણીમાં કૃત્રિમતા પ્રવેશી ગઈ. ભાઈબીજ કે રક્ષાબંધન નિમિત્તે એકબીજાને ત્યાં જમવા જવાને બદલે હોટેલમાં મળવાનું ગોઠવાયું. જન્મદિવસ કે લગ્નદિવસની ઉજવણી ઘરે નહીં, કોઈ ભવ્ય હોટેલ કે ફાર્મહાઉસ ઉપર થવા લાગી. ઉત્તરાયણ, હોળી-ધૂળેટી કે જન્માષ્ટમી જેવા તહેવારો નગણ્ય બન્યા. દિવાળી-નૂતનવર્ષનું હળવા-મળવાનું નામશેષ થઈ ગયું. નવરાત્રીની ઉજવણીમાં કૃત્રિમતા પ્રવેશી ગઈ અને અત્યંત ખર્ચાળ બની. ક્રિસમસ અને ઈસુના નવા વર્ષની ઉજવણીમાં ભભકા વધ્યા પરંતુ ભાવના ઘટી.

કોઈપણ તહેવારની ઉજવણી કે ઘરના કોઈક સારા અથવા ખરાબ પ્રસંગે સ્વજનો

કે મિત્રોની જરૂર પડશે જ નહીં તેવી માન્યતા ઘર કરી ગઈ. કોન્ટ્રાક્ટ આપવાથી જમવાનું કે સંગીત સંઘ્યા ગોઠવવાનું સરળ બની ગયું. ધીમેધીમે 'ઇવેન્ટ મેનેજમેન્ટ'નો યુગ આવતાં આર્થિક શક્તિ (Financial Power) સારી હોય તો માનવશક્તિ (Man Power)ની જરૂર જ નથી તેમ સ્વીકારી લીધું. - જો નાણાં હોય તો 'કોઈની જરૂર નથી' એ માન્યતા વિકસી અને વાસ્તવિકતામાં તબદીલ થઈ ગઈ. આ એક કમનસીબ પરિસ્થિતિ વ્યવહાર બની ગઈ.

કૂલોનું શું થશે અને ફોરમનું શું થશે.

ઓ પાનખર વિચાર કે મોસમનું શું થશે.

દરિયાદિલી છે દિલની કે પામે છે સૌ જગા

જો દિલ નહીં રહે તો પછી ગમનું શું થશે. - શોખાદમ આબુવાલા

ઉપરના જેવા કારણોને લીધે એકબીજાને ત્યાં જવું-આવવું કે હળવું-મળવું નામશેષ થઈ ગયું. ફોન કર્યા વિના જઈએ તો અવિવેક ગણાવવા લાગ્યો. સંબંધો સહજ અને સરળતામાંથી ઔપચારિક બની ગયા. અગાઉ તો પરદેશમાં સામાજિક જીવન (Social life) નથી તેમ લોકો કહેતા, પરંતુ આજે તો સ્વદેશમાં પણ નથી. કદાચ પરદેશમાં સામાજિક જીવન ધીમેધીમે ઊજળું બની રહ્યું છે. પરદેશમાં સમાહના અંતે ભેગા થઈ વિવિધ તહેવાર અને દિવસોની ઉજવણી મોટા પ્રમાણમાં અને આનંદપ્રદ માહોલમાં થવા લાગી, ભારતીય સંસ્કૃતિ આધારિત થવા લાગી. ત્યાં સંતાનો ભારતીય સંસ્કારો પ્રાપ્ત કરે તેવા સંનિષ્ઠ પ્રયત્નો થઈ રહ્યા છે. પરદેશમાં મિત્રો કે સ્વજનોની સંખ્યા ઓછી હશે એટલે અથવા એકબીજાની જરૂરિયાત વધુ હશે માટે પણ સામાજિકતાનો આલેખ વધુ સારો રહ્યો છે, તેમ સ્વીકારવું પડે તેવી પરિસ્થિતિ છે.

ભારતમાં સગાઓની લૂંક, મિત્રોના વહાલ અને પરિચિતોના પ્રેમની અનહદ જરૂર છે. સામાજિક સંબંધો વધુ વિકસાવવા જરૂરી છે. ખાસ કરીને વરિષ્ઠ વડીલોને એકલતાની ગર્તામાં ધકેલી દેતાં સામાજિક સમસ્યાઓ વધશે. વરિષ્ઠો પણ યુવાનોને મદદરૂપ થવાના પ્રયત્નો કરે. અનુકૂલન સાધવા થોડીક બાંધછોડ કરે અને મોટું મન રાખીને સામાજિક જીવન વધારે રુઝું રૂપાળું બનાવે તે આજની તાતી આવશ્યકતા છે.

આચમન

દિવસો જુદાઈના જાય છે, એ જશે જરૂર મિલન સુધી,

મારો હાથ ઝાલીને લઈ જશે, હવે શત્રુઓ જ સ્વજન સુધી.

ન ધરા સુધી, ન ગગન સુધી, નહીં ઉન્નતિ, ન પતન સુધી,

અહીં આપણે તો જવું હતું, ફક્ત એકમેકના મન સુધી. - ગની દહીંવાલા

ઝિંદગી કયા હૈ, કિતાબોં કો હટાકર દેખો: નિદા ફાઝલી

ડૉ. એસ. એસ. રાહી

કહાં ચરાગ જલાએ ? કહાં ગુલાબ રખે?

છતે તો મિલતી હૈ લેકિન મકાં નહીં મિલતા.

ઈ.સ. ૧૯૬૦ પછીની ઉર્દૂ શાયરોની પેઢીમાં મોટા ગજાના શાયર તરીકે મોખરાનું સ્થાન ધરાવતા ઉર્દૂ શાયર જનાબ નિદા ફાઝલીએ તા. ૮ ફેબ્રુઆરી, ૨૦૧૬ના રોજ મુંબઈમાં અંતિમ શ્વાસ લીધો. તેમનું મૂળ નામ મુક્તદા હસન હતું. તેમની પિતૃભૂમિ કાશ્મીર હતી. કાશ્મીરના એક ઈલાકાનું નામ ફાઝલી હતું. તેમના પૂર્વજો ફાઝલીથી સ્થળાંતર કરી દિલ્હીમાં વસી ગયા હતા. તેથી તેમણે તેમનું તખલ્લુસ નિદા ફાઝલી રાખ્યું હતું. નિદાનો અર્થ અવાજ થાય છે. તેમનો જન્મ ૧૨ ઓક્ટોબર, ૧૯૩૮માં દિલ્હીમાં થયો હતો. તેમનું બાળપણ અને યુવાવસ્થા ગ્વાલિયરમાં વીત્યા હતા. ઈ.સ. ૧૯૫૭માં ગ્રેજ્યુએટ થયા પછી ઉર્દૂ અને હિંદી સાહિત્યમાં તેમણે એમ.એ. કર્યું હતું. તેમના ઘરમાં ઉર્દૂ અને ફારસી ભાષાનાં અનેક પુસ્તકો અને ગઝલસંગ્રહોની અંગત લાયબ્રેરી હતી. આમ શાયરી તેમને વિરાસતમાં મળી હતી. તેમના પિતા શાયરીમાં રસ લેતા હતા. તેમનો એક કાવ્યસંગ્રહ પણ પ્રકાશિત થયો હતો. જનાબ નિદા ફાઝલી ગ્વાલિયરમાં રહેતા હતા ત્યારે તેઓ એક મંદિર પાસેથી પસાર થઈ રહ્યા હતા ત્યારે તેમણે મંદિરના પૂજારીને કંઠે સૂરદાસનું ભજન 'મધુબન તુમ કિત રહત' સાંભળ્યું. આ ભજનની કાવ્યાત્મક સુંદરતાથી તેઓ એટલા પ્રભાવિત થયા કે તરત જ તેમણે કવિતા લખવાનો નિર્ણય કરી લીધો.

ઈ.સ. ૧૯૪૭માં ભારત-પાકિસ્તાનના ભાગલા થયા ત્યારે તેમનો પરિવાર ગ્વાલિયરમાં રહેતો હતો. ઈ.સ. ૧૯૬૪માં ગ્વાલિયરમાં હુલ્લડ ફાટી નીકળ્યું ત્યારે તેમના પરિવારે ભારત છોડી પાકિસ્તાન જવાનું નક્કી કર્યું. પણ નિદાસાહેબ ભારત છોડવા રાજી નહોતા. નિદાસાહેબ સ્પષ્ટપણે માનતા હતા કે પોતાની ભૂમિ છોડીને અન્યત્ર જવાથી સમસ્યાનું સમાધાન થતું નથી. પણ તેમનું આખું કુટુંબ કરાંચી ચાલ્યું ગયું. આમ નિદાસાહેબ ગ્વાલિયરમાં ઘર વગર એકલા અટૂલા પડી ગયા. એ વખતે તેઓ એમ.એ.ના અંતિમ વર્ષની તૈયારીમાં પડ્યા હતા, ત્યારે સામ્યવાદી પક્ષે તેમને પક્ષના કાર્યાલયની ઓરડી રહેવા માટે આપી હતી.

ઈ.સ. ૧૯૬૪માં કામકાજની શોધમાં તેઓ મુંબઈ આવ્યા. શરૂઆતમાં તેમણે 'ધર્મયુગ', 'સારિકા' અને 'બ્લિટ્ઝ'માં લેખો લખ્યા. મુંબઈમાં શાયરો, સંગીતકારો, ગઝલચાહકો સાથે પરિચય વધતા તેમને મુશાયરાઓનાં નિમંત્રણો મળવા માંડ્યાં.

ફિલ્મો સાથે તેમને જૂનો નાતો હતો. તે અરસામાં કમાલ અમરોહીએ 'રઝિયા સુલતાન'નાં ગીતો લખવા માટે મશહૂર શાયર જાનિસાર અખ્તરને કહ્યું હતું, પરંતુ હજુ બે ગીત લખવાના બાકી હતા તેવામાં જાનિસાર સાહેબ વફાત પામ્યા. તેથી બાકીના બે ગીત લખવાનું કામ નિદાજીને સોંપાયું. તેમના આ ગીતોને ખૂબ જ સત્કાર મળ્યો અને ફિલ્મી ગીતકાર તરીકે તેમનો ઉદય થયો.

'સરફરોશ' ફિલ્મમાં જગજીતસીંઘે ગાયેલી ગઝલ 'હોંશવાલોં કો ખબર ક્યા, બેખુદી ક્યા ચીજ હૈ?' થી નિદાસાહેબને ખૂબ જ ખ્યાતિ મળી. 'આહિસ્તા આહિસ્તા' ફિલ્મ માટે લખાયેલી ગઝલ 'કભી કિસી હો મુકમ્મલ જહાં નહીં મિલતા' પણ ખૂબ જ યાદગાર રહી છે. 'સુર' નામની સંગીતમય ફિલ્મના ગીત 'એ સુબહ આભી જા' માટે ફાઝલીજીને 'સ્કીન' અને 'સેન્સુઈ' એવોર્ડ ૨૦૦૨માં મળ્યો હતો. કવિતા કૃષ્ણમૂર્તિથી લઈને જગજીતસિંઘ, પંકજ ઉધાસ અને ભૂપેન્દ્ર જેવા ગાયકોએ તેમની ગઝલોને સ્વર આપ્યો છે.

નિદાસાહેબની શાયરી તેમની શખ્સિયતનો આયનો છે. તેમની કૃતિઓમાં તેમનું અલગારીપણું અને અંગત દર્દનું બેઘડક અને બેઝીઝક આલેખન થયું છે. તેમણે ક્યારેય ઈશ્વર કે અલ્લાહને પુસ્તકોમાં શોધ્યા નહોતા. માટે તો તેમણે લખ્યું છે:

ધૂપ મેં નિકલો, ઘટાઓમેં નહાકર દેખો,
જિંદગી ક્યા હૈ, કિતાબોં કો હટાકર દેખો.

જિંદગીની નિર્દોષ, નિખાલસ અને નાજુક ક્ષણોની અનુભૂતિઓ, બાળકોના સ્વાભાવિક મસ્તી-તોફાનો, ગરીબોની આહ અને વ્યથા તેમજ વિભાજન પછી ભારતમાં એકલા પડી ગયાની સંવેદના તેમની શાયરીમાં ઊતરી આવી છે.

તેમની ગઝલો-નઝમોના પ્રથમ સંગ્રહનું નામ 'લફ્ઝો કા પુલ' છે. 'મોરનાથ' તેમના પ્રતિનિધિ કાવ્યોનો સંચય છે. તેમના અન્ય સંગ્રહોમાં 'ચેહરે', 'હમકદમ' (૧૯૯૯), 'સફર મેં ધૂપ તો હોગી' (૨૦૦૦), 'આંખ ઔર ખ્વાબ કે દરમિયાં'નો સમાવેશ થાય છે. તેમના સંગ્રહ 'ખોયા હુઆ સા કુછ'ને દિલ્હી સાહિત્ય અકાદમીનો પુરસ્કાર મળ્યો હતો. 'મુલાકાતે' તેમના આલોચનાત્મક નિબંધોનું પુસ્તક છે તો 'દીવારોં કે બીચ' તેમની આત્મકથનાત્મક નવલકથા છે. તેમણે જાનિસાર અખ્તર, દાગ દહેલવી અને મુહમ્મદ અલવીની ગઝલોનું સંપાદન કર્યું છે, તો ઉર્દૂના ૧૦ શાયરોની ચુનંદી ગઝલોનું ગુજરાતી લિપિમાં સંપાદન શ્રી કૈલાસ પંડિતના સહયોગમાં રહી કર્યું છે.

તેઓ પદ્મશ્રીના ખિતાબથી પોંખાયા હતા. તે ઉપરાંત તેમને મહારાષ્ટ્ર, ઉત્તર પ્રદેશ અને બિહારની ઉર્દૂ અકાદમી તરફથી પારિતોષિક એનાયત થયા હતા. ઈ.સ. ૨૦૦૨માં ગાલિબ ઇન્સ્ટીટ્યુટ એવોર્ડ તેમને મળ્યો હતો. તેમની રચનાઓને પાઠ્યપુસ્તકોમાં પણ

સ્થાન મળ્યું છે.

ખાસ કરીને તેમના દુહાઓમાં કબીરનું દર્શન અને ઉચ્ચ આદર્શોનો સમન્વય સઘાતો જોવા મળે છે. તેમના ચોટદાર દુહામાં શે'ર અને દુહા - બંનેનું સ્વરૂપ ઓતપ્રોત થઈ જતાં તેમાં કસક પેદા થાય છે. તેમના કેટલાક દોહાની મજા લઈએ.

મેં રોયા પરદેશ મેં, ભીગે માં કા પ્યાર,

દુઃખને દુઃખ સે બાત કી બિન ચિઠ્ઠી બિન તાર.

તેઓ પદ્મશ્રીના ખિતાબથી પોંખાયા હતા. તે ઉપરાંત તેમને મહારાષ્ટ્ર, ઉત્તર પ્રદેશ અને બિહારની ઉર્દૂ અકાદમી તરફથી પારિતોષિક એનાયત થયા હતા. ઈ.સ. ૨૦૦૨માં ગાલિબ ઇન્સ્ટીટ્યુટ એવોર્ડ તેમને મળ્યો હતો. તેમની રચનાઓને પાઠ્યપુસ્તકોમાં પણ સ્થાન મળ્યું છે.

ખાસ કરીને તેમના દુહાઓમાં કબીરનું દર્શન અને ઉચ્ચ આદર્શોનો સમન્વય સઘાતો જોવા મળે છે. તેમના ચોટદાર દુહામાં શે'ર અને દુહા - બંનેનું સ્વરૂપ ઓતપ્રોત થઈ જતાં તેમાં કસક પેદા થાય છે. તેમના કેટલાક દોહાની મજા લઈએ:

મેં રોયા પરદેશ મેં, ભીગે માં કા પ્યાર,

દુઃખને દુઃખ સે બાત કી બિન ચિઠ્ઠી બિન તાર.

*

ચાહે ગીતા બાંચિયે, યા પઢિયે કુરાન,
મેરા તેરા પ્યાર હી સબ પુસ્તક કા જ્ઞાન.

*

બચ્ચા બોલા દેખકર મસ્જિદ આલિશાન,
અલ્લા ! તેરે એક કો ઈતના બડા મકાન ?

*

સા-સે-સા તક સાત સૂર, સાત સૂરો મેં રાગ,
ઉતના હી સંગીત હૈ, જિતની તુઝ મેં આગ.

*

સાતોં દિન ભગવાન કે, ક્યાં મંગલ, ક્યા પીર?
જિસ દિન સોએ દેર તક, ભૂકા રહે ફકીર.

*

સબ કી પૂજા એક સી, અલગ અલગ હર રીત,

મસ્જિદ જાએ મૌલવી, કોયલ છેડે ગીત.

ગઝલ વચ્ચે ઉર્દૂ અને હિન્દી ભાષાની જે દીવાલ હતી તેને સૌ પ્રથમ તોડી પાડવાનું અગત્યનું કામ ફાઝલીસાહેબે કર્યું હતું. તેમણે તેમની ગઝલોને સમૃદ્ધ અને રસતરબોળ કરવા મીર તકી મીર અને ગાલિબ જેવા સમર્થ શાયરોનાં કાવ્યતત્ત્વોને તેમની રચનાઓમાં વણી લીધાં હતાં. ઈલિયટ, ચેખોવ અને ગૌગોલ જેવા વિશ્વનામહાન સર્જકોની કૃતિઓમાંથી પ્રેરણા લઈને તેમણે તેમની રચનાઓને અદ્ભુત વળાંક આપી વ્યાપ વધાર્યો હતો.

કરાચીમાં પ્રથમ તેમની માતા અને ત્યારબાદ તરત જ તેમના પિતાના ગુજરી જવાના સમાચારથી તેઓ ખૂબ જ વ્યથિત થયા હતા. કોઈ સંજોગવશ નિદાજી તેઓના જનાઝામાં શરીક થઈ શક્યા નહોતા. તેમણે લખ્યું છે : 'મને મન થાય છે ત્યારે મુંબઈના કોઈ પણ કબ્રસ્તાનમાં જઈ, કોઈ પણ કબર પાસે ઊભો રહી મારા માતા- પિતાના ફાતેહા પઢી લઉં છું.' 'વાલિદ કી મૌત પર' શીર્ષક હેઠળ લખાયેલી એક નઝમમાં તેમણે આ દર્દનો એહસાસ થયો તેની અભિવ્યક્તિ કરી છે તે પંક્તિઓ જુઓ:

તુમહારી કબ્ર મેં મૈ દફન હૂં, તુમ મુઝ સેં ઝિંદા હો,
કભી ફુરસત મિલે તો ફાતિહા પઢને ચલે આના.

ગ્વાલિયર છોડીને તેમનો પરિવાર હિજરત કરી કરાચી ગયો ત્યારે એકાન્ત અને એકલતા તેમને કોરી ખાતા હતા. આ પીડા તેમણે નીચેના શેરમાં વર્ણવી છે:

કહાં ચરાગ જલાએ? કહાં ગુલાબ રખે !

છતેં તો મિલતી હૈ લેકિન મકાં નહીં મિલતા.

દુનિયા વિશેનું ગાઢ અને ગૂઢ ચિંતન તેમની ગઝલના એક મત્લામાં કેવું આબાદ રજૂ થયું છે:

દુનિયા જિસે કહતે હોં, જાદૂ કા ખિલૌના હૈ,
મિલ જાએ તો મિટ્ટી હૈ, ખો જાએ તો સોના હૈ.

એક ગઝલના પ્રથમ શે'રમાં આ શાયર પોતાનો પરિચય કેવી શૈલીમાં આપે છે?:

હર ઘડી ખુદ સે ઉલઝતા હૈ મુકદ્દર મેરા, મેં
હી કશ્તી હું, મુંઝી મેં હૈ સમંદર મેરા.

સીધી-સોંસરી રજૂઆતમાં માનતા આ શાયરની શાયરીમાં જેટલી સાદગી-સરળતા છે તેટલા મસ્તી, મિજાજ અને ચોટ પણ છે. તેમના શાયરાના મિજાજને ઉજાગર કરતો શે'ર આ રહ્યો:

જમીન દી હૈ તો થોડા સા આસમાન ભી દે,

મેરે ખુદા, મેરે હોને કા કુછ ગુમાન ભી દે.

નગરના રસ્તાઓ સાથે દોસ્તી બાંધવાનો કોઈ મતલબ નથી. કારણ કે જતે દહાડે આ માર્ગો વિસ્તરીને બજાર બની ઘરના આંગણ સુધી આવી વળગી જતા હોય છે. આ આખી વાતના ધબકારા નીચેના શે'રમાં સંભળાય છે:

અચ્છી નહીં હૈ શહર કે રસ્તોં કી દોસ્તી,
આંગન મેં ફેલ જાયે ના બાઝાર, દેખના.

નિદાસાહેબ એક વખત પાકિસ્તાનના પ્રવાસે ગયા હતા ત્યારે ત્યાંની સ્થિતિ જોઈને તેઓ હતાશ-નિરાશ થયા હતા. તેમણે જોયું કે પાકિસ્તાન અને હિન્દુસ્તાન બંનેની પરિસ્થિતિ એક સમાન છે. આ આઘાતમાંથી પ્રગટેલી ગઝલનો પ્રથમ શે'ર જુઓ:

ઈન્સાન મેં હૈવાન, યહાં ભી હૈ, વહાં ભી,
અલ્લાહ નિગેહબાન, યહાં ભી હૈ, વહાં ભી.

ભવિષ્ય કોણે જોયું છે? ભવિષ્ય કેવી રમત રમાડશે તેની કોને ખબર હોય છે? ભાવિના ગર્ભમાં શું છૂપાયું છે તેની કોને જાણ હોય છે? માટે તો નિદાસાહેબે સૌને સાવચેત રહેવા માટે નીચેનો શે'ર લખ્યો છે:

જાને કબ ચાંદ બિખર જાએ ઘને જંગલ મેં,
ઘર કી ચોખટ પે કોઈ દીપ જલાતે રહિયે.

સાંપ્રત ઘટનાઓ અને માનવીની દંભી પ્રકૃતિ પર આ શાયર પ્રહાર કરવાનું ચુકતા નહોતા. વાંચો આ શે'ર:

જબ કિસી સે કોઈ ગિલા રખના,
સામને અપને આઈના રખના.

કભી કિસી કો મુકમ્મલ જહાં નહીં મિલતા
કહીં જમીન તો કહીં આસમાં નહીં મિલતા

તેરે જહાં મેં ઐસા નહિ કિ ધ્યાર નહીં
જહાં ઉમ્મીદ હો ઉસકી વહાં નહીં મિલતા

યે ક્યા અજાબ હૈ સબ અપને આપ મેં ગુમ હૈ
જુબાં મિલી હૈ મગર હમજુબાં નહીં મિલતા

પોતાની કાર્યક્ષમતાનો વિકાસ કરો

નરેશ કાપડીઆ

લોકોની કાર્યક્ષમતા પરખવાની દિશામાં જો તમે સર્વેક્ષણ કરો તો જાણશો કે મોટાભાગના લોકોનું કહેવું એક સમાન જ હશે કે તેઓ આખો દિવસ કામ કરતાં રહે છે, છતાં પણ એમનું કાર્ય પૂરું નથી થઈ શકતું. એમનું અડધાથી વધુ કાર્ય હંમેશાં બાકી રહી જાય છે.

હું એવા ઘણાં લોકોને પણ જાણું છું, જેમનું કહેવું હોય છે કે પહેલા એમની કાર્યક્ષમતા ખૂબ જ ભભકદાર હતી. એ લોકો પોતાના કામને ખૂબ જ જલ્દીથી પૂર્ણ કરી લેતાં હતાં. પહેલા એ લોકો પાસે ફાઈલો ઓછી હતી, કામમાં મન લાગતું હતું અને કાર્ય પ્રત્યે એકાગ્રતા પણ સારી બની રહેતી હતી; જે કારણથી તેઓ પોતાનું કામ સમય પર અને સહજતાથી પૂરું કરી લેતાં હતાં પણ હવે સ્થિતિ બિલ્કુલ જુદી થઈ ગઈ છે. આજે તેઓ જેટલું કામ ત્રણ દિવસમાં કરે છે, એટલું જ કામ પહેલા તેઓ એક દિવસમાં પૂર્ણ કરી દેતાં હતાં. પ્રગતિની સાથે-સાથે કેટલાય કાર્ય અને જવાબદારીઓ પણ દિવસે-દિવસે વધતી જઈ રહી છે. આવી સ્થિતિમાં એમની કાર્યક્ષમતા અને એકાગ્રતામાં કમી આવી રહી છે.

કેટલાક લોકો પોતાની કાર્યક્ષમતાની ઊણપના કારણોને જાણી લે છે અને એનું સમાધાન કાઢવાનો પ્રયત્ન પણ કરે છે. એનાથી વિપરીત મોટાભાગના લોકો કાર્યક્ષમતાની ઊણપને નથી જાણી શકતાં. એમનું જીવન જે રીતે પણ ચાલી રહ્યું હોય છે, એ જ રીતે ચાલતું રહે છે. એમની બેચેની અને પરેશાનીઓ દિવસે-દિવસે વધતી જ જઈ રહી છે. એમને ચેન નથી મળતું અને રાત્રે સારી રીતે ઊંઘ પણ નથી આવતી.

હવે સવાલ એ ઊભો થાય છે કે પોતાની કાર્યક્ષમતાઓને કયા પ્રકારે વિકસિત કરવામાં આવે અને એવું શું કરાય, જેનાથી આપણે આપણાં કાર્યોને સમય પર સમાપ્ત કરી શકીએ?

હું તો એ જ કહીશ કે પ્રત્યેક વ્યક્તિને પોતાની પરેશાનીઓ અને તકલીફોથી બચવા અને સફળતા પ્રાપ્તિ માટે પોતાની કાર્યક્ષમતાનો વિકાસ કરવાનું શીખવું પડશે. પરંતુ અફસોસની વાત એ છે કે આધુનિક યુગમાં બૌદ્ધિક ક્ષમતાના વિકાસ પર જેટલું ધ્યાન આપવામાં આવે છે, એના એક ટકા પણ કાર્યક્ષમતાના વિકાસ પર ધ્યાન નથી આપવામાં આવતું.

બધાં જાણે છે, ઉંમર વધવાની સાથે-સાથે વ્યક્તિની પારિવારિક, સામાજિક અને વ્યાવસાયિક જવાબદારી પણ વધી જાય છે. જો તમે આ વિષય પર વિચાર કરો તો જણાશે કે જે ઝડપે લોકોની જવાબદારી વધે છે, એ ઝડપે એમની કાર્યક્ષમતાઓ નથી વધતી. જુવાની ઢળતાંની સાથે-સાથે એમની શારીરિક અને માનસિક શક્તિઓ પણ ઢળવા લાગે છે પણ જવાબદારી તો વધતી જ રહે છે.

વ્યક્તિ જ્યારે બાળક હોય છે તો એની પાસે રમવા-કૂદવા, ખાવા-પીવા અને વાંચવા-લખવા ઉપરાંત કોઈ બીજી વિશેષ જવાબદારીઓ નથી હોતી. પોતાનું ભણતર પૂરું કર્યા પછી

વ્યક્તિની પ્રથમ જવાબદારી હોય છે, સ્વાવલંબી બનવાની; એટલે કે પોતાની જવાબદારીઓને સમજવી, પોતાના પગ પર ઊભા થવું, પોતાની ઓળખ ઊભી કરવી. એ પછી જ્યારે એના લગ્ન થઈ જાય છે તો એના પર પરિવારના પાલન-પોષણની જવાબદારી પણ આવી જાય છે.

જેમ-જેમ ઉંમર વધતી જાય છે, વ્યક્તિની સામે નવી-નવી સમસ્યાઓ, પ્રડકારો, પરેશાનીઓ અને કાર્ય આવવા લાગે છે. જો એણે પોતાની કાર્યક્ષમતાનો વિકાસ સારી રીતે કરી લીધો હોય, તો એને પોતાના બધા કાર્ય ખૂબ જ સરળ અને સહજ લાગે છે. ખૂબ જ સરળતાથી પોતાની બધી સમસ્યાઓ, પડકારો, પરેશાનીઓ અને કાર્યોનો સામનો કરતા એ ઝડપથી આગળ વધી જાય છે.

બીજી બાજુ કાર્યક્ષમતાના વિકાસના અભાવમાં વ્યક્તિ ચિંતા, તણાવ, ક્રોધ તથા બેચેની જેવી સમસ્યાઓથી ઘેરાતો જાય છે. પરિણામ એ હોય છે કે એ સ્વયંને હંમેશાં પરેશાનીઓથી ઘેરાયેલો અનુભવે છે. આવી પરિસ્થિતિઓમાં વ્યક્તિની કાર્યક્ષમતા પ્રભાવિત ન થાય તો બીજું શું થશે? આવી સ્થિતિમાં શું એ સંભવ છે કે એની કાર્યક્ષમતા વધશે? ચોક્કસ નહીં.

હવે બીજો પ્રશ્ન એ ઊભો થાય છે કે એવા કયા કારણ છે, જેના કારણે વ્યક્તિના કાર્ય-કુશળતા અને ક્ષમતામાં અંતર આવે છે અને કાર્યક્ષમતાનો મુખ્ય આધાર શું છે?

મિત્રો, અહીં હું તમને એ અવશ્ય કહેવા ઈચ્છીશ કે તમારા કોઈ પણ કાર્યનું પરિણામ તમારી કાર્યક્ષમતા પર નિર્ભર કરે છે. જો તમારી કાર્યક્ષમતા વધારે છે, તો તમે ઓછામાં ઓછા સમયમાં સુન્દર-થી-સુન્દર અને વધારેમાં વધારે કાર્ય કરી શકશો. જેનાથી તમારી ઉત્પાદન ક્ષમતામાં પણ વધારો થશે. જો તમારી કાર્યક્ષમતા ઓછી છે, તો વધારે સમય આપવા છતાં પણ તમને તમારા કાર્યનું કંઈક સારું પરિણામ નહીં મળી શકે.

આજના આધુનિક અને વ્યાવસાયિક ક્ષેત્રમાં સફળતા મેળવવા માટે કાર્યક્ષમતા વધારવી અત્યંત જરૂરી છે. વિશેષજ્ઞ પણ આને અત્યંત મહત્વપૂર્ણ માને છે.

મનુષ્યની કાર્યક્ષમતા મુખ્યરૂપથી બે વાતો પર નિર્ભર કરે છે; ૧. પોતાના કાર્યક્ષેત્રનું નવીનતમ જ્ઞાનર. એકાગ્રતા.

૧. પોતાના કાર્યક્ષેત્રનું નવીનતમ જ્ઞાન:

તમે જે ક્ષેત્રમાં પણ કામ કરી રહ્યા છો, કાર્યક્ષેત્રમાં વિકાસ માટે એ કાર્યક્ષેત્રનું તમારે નવીનતમ જ્ઞાન અવશ્ય લેતાં રહેવું જોઈએ. જેમકે, જો તમે કમ્પ્યુટર એન્જિનીયર છો, તો તમારે કમ્પ્યુટર જગતના નીતનવાં ક્રિયાકલાપો ઉપરાંત નવીનતમ જાણકારીઓ રાખવી જોઈએ. જો તમે ફિલ્મ નિર્દેશક છો, તો તમારે ફિલ્મ જગત સાથે જોડાયેલી બધી નવી ટેકનીકોની જાણકારી રાખવી જોઈએ. જો તમે ચાર્ટર્ડ એકાઉન્ટન્ટ છો, તો તમારે તમારા ક્ષેત્રમાં રહીને નિત્ય નવા નિયમો અને નીતિગત પરિવર્તનોની જાણકારી રાખવી જોઈએ. જો તમે એક ડોક્ટર કે સર્જન છો, તો તમારે તમારા ધંધાથી જોડાયેલી નવી વૈજ્ઞાનિક ટેકનીકો અને શોધની જાણકારી લેતાં રહેવું જોઈએ.

જો તમે આમ નથી કરતાં, તો એ દિવસ બહુ દૂર નથી, જ્યારે તમે તમારા જ કાર્યક્ષેત્રમાં કોઈ સાચો નિર્ણય નહીં લઈ શકો અને બીજાઓથી પાછળ રહી જશો. પરિણામ એ આવશે કે તમારી કાર્યક્ષમતા દિવસે-દિવસે ઓછી થતી જશે અને એક દિવસ તમારે અસફળ થઈને બેસી જવું પડશે.

શું તમે આવું ઈચ્છશો? ચોક્કસ નહીં? એ માટે, તમે જે ક્ષેત્રમાં પણ કાર્ય કરી રહ્યાં છો, એનાથી સંબંધિત બધી નવી જાણકારીઓ અવશ્ય લેતાં રહો.

ર. એકાગ્રતા:

કોઈ પણ વ્યક્તિની કાર્યક્ષમતાના વિકાસનો મૂળભૂત આધાર છે, માનસિક એકાગ્રતા. આનો જેટલો વિકાસ કરશો એટલી જ તમારી કાર્યક્ષમતા ઉત્તમ બનશે.

આપણે આપણી માનસિક એકાગ્રતાના આધાર પર જ આપણાં કોઈ પણ કાર્ય અને એની કાર્યપ્રણાલીને સમજીને એને સરળતાથી પૂરું કરીએ છીએ.

અધ્યાપક, ડોક્ટર, વકીલ, વ્યવસ્થાપક, નિર્દેશક હોય કે કોઈ ગૃહિણી જ કેમ ના હોય, બધાને પોતાના કાર્યને કુશળતાપૂર્વક કરવા માટે માનસિક એકાગ્રતાની અત્યંત જરૂરિયાત હોય છે.

પોતાના વિષયનું જ્ઞાન તો લગભગ બધાને હોય છે કે એમણે શું કરવું જોઈએ અને શું ના કરવું જોઈએ? તેમ છતાં પોતાના કાર્યોને પૂરા કરવામાં એમની સામે સમસ્યાઓ આવી જાય છે. જો તમારામાં તમારા કાર્ય પ્રત્યે એકાગ્રતા નથી. સાથે-સાથે જો તમારા મૂળમાં બેચેની છે, તણાવ છે, ચિંતા છે, ડર છે; તો તમારું મન તમારા કામમાં સહેજ પણ નથી લાગી શકતું.

તમને તમારી આસપાસ જ તમામ લોકો એવા મળી જશે જે ઓફિસમાં કામ કરવા માટે અવશ્ય જાય છે, પણ એમનું હંમેશાં એ જ કહેવું હોય છે કે એમનું મન કામમાં લાગતું નથી. હકીકતમાં એકાગ્રતાના અભાવમાં એમના આંતરિક મનમાં જે કંઈ પણ થઈ રહ્યું હોય છે, એ એમની સંપૂર્ણ કાર્યક્ષમતાને નષ્ટ કરી દે છે. કહે છે ને કે - 'મનના હારેહાર છે અને મનના જીતેજીત'. એટલે કે જે વ્યક્તિનું મન તૂટી ગયું, જેનું મનોબળ નબળું થઈ ગયું, જેના પર માનસિક પરેશાનીઓએ કાબૂ જમાવી લીધો, સમજો એ જે પણ કાર્ય શરૂ કરશે, એ કાં તો એ કાર્યને પૂરું જ નહીં કરી શકે અથવા તો ફરી વચ્ચે જ ઓડી દેશે અથવા પછી એ પોતાના કાર્યને સારી રીતે કરશે જ નહીં, એ પોતાના બીજા કાર્યોથી પણ બચવાનો પ્રયત્ન કરશે.

જ્યાં માનસિક એકાગ્રતામાં કમી આવી જાય છે, ત્યાં જ્ઞાન અને ક્ષમતા હોવા ઉપરાંત કોઈ પણ કાર્ય કુશળતાપૂર્વક સંપન્ન નથી થઈ શકતું. એ માટે આપણે હંમેશાં એ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે જે પણ કાર્ય કરીએ, એમાં પૂરી માનસિક શક્તિ લગાવી દઈએ. અહીં ધ્યાનમાં રાખવાની વાત એ છે કે આવું કરવા માટે પણ આપણને માનસિક પ્રશિક્ષણની જરૂરિયાત પડશે.

આધ્યાત્મ - જીવતરની સાધના

રમેશ સંઘવી

શ્રેયશ્ચપ્રેયશ્ચમનુષ્યમેતસ્તૌસમ્પરીત્યવિવિનક્તિધીરઃ।

શ્રેયોહિધીરોઽભિપ્રેયસોવૃણીતેપ્રેયોમન્દોયોગક્ષેમાદ્વૃણિતે।।

આત્મકલ્યાણરૂપી 'શ્રેય' અને ભૌતિક સુખરૂપી 'પ્રેય', આ બંને મનુષ્યની સામે ખડાં થાય છે. વિચક્ષણ મનુષ્ય બંનેનું પરીક્ષણ કરી પ્રેમની અપેક્ષાએ શ્રેયને પસંદ કરે છે. પરંતુ મૂઢ માનવ યોગક્ષેમ માટે (સાંસારિક લાભ અને ભોગ માટે) પ્રેમનું વરણ કરે છે. (કઠોપનિષદ)

આજનું વિજ્ઞાન અધ્યાત્મ વગર એકાંગી અને અધૂરું છે. સદ્વિચારો-સદ્ભાવનાઓનો વિકાસ કરવાનું માધ્યમ અધ્યાત્મ છે. તેના વગર વિજ્ઞાન નિરંકુશ બની જશે. વિજ્ઞાન અને અધ્યાત્મનું મિલન એ જ આવનારા સમયની માગ છે. હવે તેજસ્વી-વૈજ્ઞાનિક બુદ્ધિ સાથે પવિત્ર હૃદયવાળા માણસોની જરૂર છે. તે કાર્ય વિજ્ઞાન અને અધ્યાત્મના મિલનથી થશે.

જહોન સ્ટુઅર્ટ મીલે કહ્યું કે મને ખાતરી થઈ ગઈ છે કે જ્યાં સુધી માનવ જાતિના વિચારોના સ્વરૂપોની મૂળ રચનામાં એક મોટું પરિવર્તન નહીં થાય ત્યાં સુધી એની પરિસ્થિતિમાં કોઈ મોટો સુધારો શક્ય નથી.

અધ્યાત્મ એટલે રાગદ્વેષમુક્ત ચેતના. પ્રિયતા અને અપ્રિયતાને બદલે સમતા. જે ઘટના ઘટી રહી છે તેને સમતાથી જોવાની છે. સમતા શરીર-મનની સ્વસ્થતા લાવે.

વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીએ આજની પેઢીને ગતિ અને શક્તિ આપ્યાં છે. વિવેક - દિશાસૂઝ વિના તે આંધળી અને જોખમકારક દોટ બની શકે છે. વિજ્ઞાન અને અધ્યાત્મનો સમન્વય જરૂરી છે. બીજાનાં હૃદય જીતી લેનાર વ્યક્તિ નસીબદાર ખરી, પણ જે વ્યક્તિ પોતાની જાતને જીતી શકે તેના જેવી ભાગ્યશાળી વ્યક્તિ જગતમાં એકેય ન ગણાય! વિજ્ઞાને અત્યાર સુધી ઘણી શોધો કરી છે. હવે તેણે સંશોધન કરવાનું છે કે માણસને ઉત્તમ કઈ રીતે બનાવી શકાય? જ્યારે તે આ કામ કરશે ત્યારે અધ્યાત્મ સાથે તેનું મિલન થઈ જશે, એવું શ્રીરામ શર્મા કહે છે.

સોગિયું મોઢું લઈને ફરે તો જ તે આધ્યાત્મિક એવું નથી. સામાન્ય રીતે જેવું જીવન લોકો જીવે છે, તેવું જ તે પણ જીવે છે. પણ તેનું જીવન પ્રત્યેનું વલણ સામાન્ય લોકો કરતાં જુદું હોય છે. અધ્યાત્મ એટલે હમેશાં વિચાર-વાણી તથા વર્તનમાં સત્યનો જ આશ્રય લેવો. વિચાર એ વાણી તથા કાર્યનું મૂળ છે, એટલે તેની શુદ્ધિ પ્રથમ આવશ્યક છે. કોઈપણ બાબતને છેવટની ન માની લેવી તથા નવા દર્શન માટે હરપળ તૈયાર રહેવું તે અધ્યાત્મ. આ

વિચારો એની બેસન્ટના છે.

કાર્લ યુંગ કહેતા: હું સાઠ વર્ષથી માનસશાસ્ત્રી તરીકે વ્યવસાય કરું છું. પરંતુ આધ્યાત્મિક શ્રદ્ધાની શક્તિ ધરાવતી વ્યક્તિને માનસોપચારની જરૂર પડી હોય એવો એક પણ દાખલો જડ્યો નથી. અત્યંત ગતિશીલ જીવનને લીધે જે માનસિક તાણ પેદા થાય છે, તેમાં આત્મબળ જ પરિણામદાયી છે, ઊંઘની ગોળીઓ નહીં.

નરસિંહ મહેતાએ ગયું હતું: શું થયું તપ ને તીરથ કીધા થકી, શું થયું ગંગાજળ પાન કીધે? ભણે નરસૈયો કે તત્ત્વદર્શન વિના રત્નચિંતામણિ જન્મ ખોયો.

અધ્યાત્મ એ કંઈ પ્રાપ્તિ નથી, એમ કાંઈ થવાની પ્રક્રિયા પણ નથી. તમે પ્રકાશ જુઓ છો અને કહો છો કે અજવાળું થયું, અંધકાર ગયો. જીવન પ્રકાશથી ઊભરાય છે. આપણે જેને પ્રબુદ્ધતા કહીએ છીએ તે આવી ઘટના છે. આપણું અધ્યાત્મ કહે છે કે જીવનને ટુકડાઓમાં નહીં વહેંચી શકાય. જીવન એક અને અવિભાજ્ય છે. જીવનના તમામ વ્યવહારોમાં એક સામંજસ્ય જરૂરી છે. એવું વિમલાતાઈ સમજાવતાં હતાં.

ભગવાન મહાવીર ધ્યાનસ્થ દશામાં ઊભા હતા. ત્યાં એક યુવક આવ્યો. તેણે પૂછ્યું: 'આપ એકલા જ છો?'

મહાવીર કહે: 'હું એકલો જ આવ્યો છું અને એકલો જ જવાનો છું. તો એ નિયમાનુસાર હું એકલો જ છું.'

પેલો યુવક કહે: 'હું તત્ત્વની નહીં, વ્યવહારની વાત કરું છું.'

મહાવીર સ્વામી કહે: 'વ્યવહારની ભૂમિકાએ હું એકલો નથી કારણ કે મારો પરિવાર મારી સાથે જ છે.'

યુવક કહે: 'પણ મને તો તમારા સિવાય કોઈ દેખાતું નથી.'

ભગવાન કહે: 'સંવર મારા પિતા છે, અહિંસા મારી માતા છે, બ્રહ્મચર્ય ભાઈ છે અને અનાસક્તિ બહેન છે. શાંતિ પત્ની છે અને વિવેક પુત્ર છે. ક્ષમા પુત્રી છે, ઉપશમ મારું ઘર છે અને સત્ય મિત્ર છે. આ આખો પરિવાર મારી સાથે છે તો એકલો કેવી રીતે હોઈ શકું?'

આજના અધ્યાત્મ અને આધ્યાત્મિક ગુરુઓ વિશે એક ચર્ચામાં જાવેદ અખ્તરે કહેલું, અલબત્ત તે બધાં માટે સાચું ન પણ હોય. 'આ ગુરુઓએ અધ્યાત્મના નામે આશ્રમોની 'ચેઈન' ઊભી કરી છે. ત્યાં ધનિકો માટે આધ્યાત્મિકતા 'ફાસ્ટફૂડ'ની જેમ વહેંચવામાં આવે છે. શ્વાસોચ્છવાસ કેવી રીતે લેવા તેનું અધ્યાત્મગુરુઓ પૈસા લઈને શિક્ષણ આપે છે. પ્રાચીન સમયમાં ગૌતમ બુદ્ધ જેવા મહાપુરુષે પ્રાસાદ તજી અરણ્યવાસ સ્વીકાર્યો. ફિલ્મોની જેમ ગુરુઓ પણ સપનાં વેચે છે, ભ્રમજાળ સર્જે છે. શ્રીમંતો આજકાલ મનોતાણથી પીડાય છે, અધ્યાત્મ એમને માટે શાતાદાયક ઔષધ છે.

ગીતા જ્ઞાન કહે છે: મનની કૃપા એટલે નમ્રતા, મૌન અને આત્મસંયમ. મનની શુદ્ધિને તપ કહેવાય છે.

'મધર'ના અંગ્રેજી કાવ્યનો અનુવાદ વાંચો:માત્ર દૈવી અભિલાષાનો વિચાર કરો, માત્ર દૈવી સેવા માટે શોધો, માત્ર દૈવી સાથે જોડાયેલા રહો, માત્ર દૈવી જીવંત રહો, માત્ર દૈવી કાર્ય કરતા રહો..

આધ્યાત્મિક પરિવર્તનનો ઉદ્દેશ માનવની અંતઃચેતનાને ઓગાળીને શ્રેષ્ઠતા તથા ઉત્કૃષ્ટતા તરફ ગતિ કરવાનો છે. તે ફક્ત પૂજાપાઠ કે કર્મકાંડની જુદી જુદી રીતો સુધી સિમિત નથી. તેનો સાચો સંબંધ ચિંતન, દૃષ્ટિકોણ તથા જીવનશૈલીમાં હકારાત્મક તથા સાર્થક પરિવર્તન કરવાનો છે. આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિકોણવાળા લોકો વધારે શાંત તથા તણાવમુક્ત હોવાની સાથે સાથે પરોપકારી વૃત્તિના હોય છે. તેમનામાં બીજાઓની ભાવનાઓને સમજવાની અને તેમને સન્માન આપવાની શક્તિ વિશેષ હોય છે. આ જ કારણે તેવા લોકો અપરાધવૃત્તિથી મુક્ત હોય છે અને તેમના સંપર્કમાં આવનાર લોકોમાં પણ અપરાધવૃત્તિ ઓછી થઈ જાય છે. ધર્મનો સાર સંવેદના છે અને અધ્યાત્મનો સાર છે વ્યક્તિત્વનું શુદ્ધિકરણ.

રામકૃષ્ણ પરમહંસે સમજાવ્યું: આ ભક્તિ પ્રાપ્ત કરવી હોય તો એકાંત હોવું જોઈએ. માખણ કાઢવું હોય તો એકાંતમાં દહીં જમાવવું જોઈએ. દહીંને હલાવ હલાવ કર્યેથી દહીં જામે નહીં. ત્યાર પછી એકાંતમાં બેસી, બધાં કામ છોડી, દહીં વલોવવું જોઈએ. તોજ માખણ નીકળે.

સૌજન્ય: જીવન સમીપે - સંપાદન: રમેશ સંઘવી.

પિતાના ગયા પછી

પિતા, તમે આ રીતે છોડીને ચાલ્યા ગયા એને?
શું તમને મા સાથે વધુ પ્રેમ નહોતો?
હું દાવા સાથે કહી શકું કે
મારી મા દુનિયાની સૌથી ખુબસુરત મહિલા છે.
તમે આ દૂધ, ચંદન, ફૂલો અને પવિત્રતાના
મિશ્રણથી બનેલા સ્વર્ગને છોડીને જતા રહ્યા?
એ મા હવે મારી એકલીનું સ્વર્ગ છે,
જેને હું આજીવન જાળવીશ.

શિક્ષણનો સર્વાંગી વિનાશ થયો છે

રવીન્દ્ર પારેખ

એ સાચું છે કે દેખાવ સર્વાંગી વિકાસનો છે, પણ વાસ્તવિકતાએ છે કે પ્રાથમિકથી લઈને યુનિવર્સિટી શિક્ષણ સુધી દરેક સ્તરે મૂલ્યોનું ધોવાણ થયું છે ને એ એકલદોકલનું કામ નથી, એમાં શિક્ષણ વિભાગથી લઈને શિક્ષકો, વાલીઓ, વિદ્યાર્થીઓનો ફાળો છે. આ સહિયારું પાપ છે, એટલે તેરી ભી ચૂપ ઔર મેરી ભી ચૂપ-ને ન્યાયે બધું ચાલે છે. એ ખરું કે શિક્ષણ વિભાગમાં પણ કોઈ શિક્ષણનું હિત ઇચ્છતા જ હશે, શિક્ષકો વિદ્યાર્થીઓ પાછળ મહેનત નહીં જ લેતા હોય એવું નથી કે કોલેજ, યુનિવર્સિટીઓ બધી જ નાહી નાખવા જેવી છે, એવું પણ નથી. તમામ સ્તરે શિક્ષણની ચિંતા હશે જ, પણ જેમ ચિંતા છે, એમ જ ઉદાસીનતા પણ છે જ ને તે મોટે પાયે હોય ત્યારે સહજ અપેક્ષા રહે કે એમાં દેખાવ ખાતર નહીં, પણ ખરા અર્થમાં સુધારો થાય. ક્યાંક પાયાનું કામ થતું જ હશે ને એ જ તો આશ્વાસન છે.

કોરોનાને કારણે માસ પ્રમોશન અપાયું, એ પછી લર્નિંગ લોસને કારણે માર્ક્સનો કુગાવો વધ્યો કે ખરેખર વિદ્યાર્થીઓ વધુ ડોંશિયાર થયા ને ટકાવારી વધી એ સમજાતું નથી, પણ પરિણામોની ટકાવારી એટલું તો સૂચવે જ છે કે આંક ફરકની રમતમાં શાલેય શિક્ષણ ઘણું આગળ ગયું છે. અગાઉ નાપાસને ઉપલા વર્ગમાં શિક્ષણ અપાયાની ઘટનાઓ બની છે, હવે નાપાસ જ ન થવા દેવા કે ઉપલા વર્ગમાં પહોંચવામાં વિદ્યાર્થીઓને કોઈ મુશ્કેલી પડે- એવી માનસિકતાથી શિક્ષણ વિકસી રહ્યું છે. માર્ક્સ આપવામાં શિક્ષકોની ઉદારતા બેફામ છે. હવે તો બોર્ડની એક્ઝામમાં પણ અંગ્રેજીમાં 100માંથી 100 માર્ક્સ આવે છે. એક સમય હતો જ્યારે ભાષામાં કોઈના જ 100માંથી 100 ન આવતા. આ વખતે જોકે, ગુજરાતીમાં 99 આવ્યા છે. એ તો ઠીક, પણ દાહોદ જિલ્લાની ધોરણ ચારની એક વિદ્યાર્થીની એટલી નસીબદાર નીકળી કે તેને આ વર્ષે ગુજરાતીમાં 200માંથી 211 માર્ક્સ મળ્યા. કદાચ ભૂલ હશે એવું કોઈને લાગે, પણ માર્ક્સશીટ પર સહી સિક્કા છે. એ જ વિદ્યાર્થીનીને ગણિતમાં 200માંથી 212 માર્ક્સ મળ્યા છે. પરિણામ વાઈરલ થયું તો સ્કૂલે નવું પરિણામ બનાવ્યું ને માર્ક્સ 200થી ઓછા મૂકાયા.

માર્ક્સ ઓછા મૂકવા એવું કોઈ કહેતું નથી કે પાસ હોય તેને નાપાસ કરવા, એવું પણ કહેવાનું નથી, પણ કોરોના આવ્યો તે અગાઉ 2020ની 10માંની બોર્ડની પરીક્ષા લેવાઈ ચૂકી હતી. તેનું પરિણામ ત્યારે 60 ટકા આવ્યું હતું. તે પરિણામ લાવવા ગણિત જેવામાં 80માંથી 5 માર્ક્સ આવ્યા હોય તેને ગ્રેસના 21 માર્ક્સ ઉમેરીને ઘણાંને પાસ કરવા પડ્યા હતા. આ વખતે ધોરણ 10નું પરિણામ 82.56 ટકા આવ્યું છે. એમાં ગ્રેસિંગ અપાયું છે કે કેમ તે નથી ખબર, પણ ગુજરાતી પ્રથમ ભાષામાં 46178, ગુજરાતી દ્વિતીય ભાષામાં 6345, બેઝિક ગણિતમાં 1.04 લાખ, વિજ્ઞાનમાં 81382, અંગ્રેજી દ્વિતીયમાં 44703 વિદ્યાર્થીઓ નાપાસ થયા છે. ગુજરાત રાજ્યમાં ગુજરાતી માતૃભાષા હોવા છતાં 50 હજારથી વધુ વિદ્યાર્થીઓ 10 વર્ષ માતૃભાષામાં

શિક્ષણ લીધા પછી પણ નાપાસ થાય એ સૂચવે છે કે ભાષાની બાબતે શિક્ષણ વિભાગ કેટલો સજાગ છે. શિક્ષણ વિભાગના પરિપત્રો ગુજરાતીમાં બહાર પડે છે એનો આનંદ છે, પણ એની ભાષા ઘણીવાર એવી હોય છે કે પેલો આનંદ હવા થઈ જાય. એટલું ખરું કે લાખેક વિદ્યાર્થીઓ એક સમયે ગુજરાતીમાં નાપાસ થતા હતા, તે અડધા થયા છે, એટલે ભાષા અંગે આશ્ચર્ય થઈ શકાય એવું ખરું.

શિક્ષણમાં અગાઉ ન હતું એવું એક પરિબળ માર્કેટિંગનું ઉમેરાયું છે. વસ્તુ કે વ્યક્તિ વેચાણ માટે જ હોય તેમ તેની કિંમત નક્કી થઈ ચૂકી છે. ઊંચી ટકાવારી લાવનારના ફોટા વગેરે છપાય તેનો તો શો વાંધો હોય, પણ એ ફોટા છાપીને સ્કૂલો કે ટ્યૂશન ક્લાસો જાહેરાત દ્વારા આનંદની સાથે આવકના દાખલા નથી જ ગણતા એવું કહી શકાશે નહીં. એક સમય હતો, જ્યારે ટ્યૂશન આપવાં-લેવાંનો વિરોધ થતો હતો, હવે એક જ વિદ્યાર્થી એકથી વધુ વિષયનું ટ્યૂશન લેવા, એકથી વધુ ક્લાસોમાં વહેલી સવારથી દોડતો રહે એ પરથી એની હોંશિયારી મપાતી હોય તો નવાઈ નહીં. કેટલીક સ્કૂલો તો હવે હાજરી પૂરવાનું કે ફી ઉઘરાવવાનું જ કામ કરે છે ને શિક્ષણનું કામ એ જ સ્કૂલના શિક્ષકો એમના ખાનગી ક્લાસમાં જાહેર ફી ઉઘરાવીને કરતા હોય છે. પ્રમાણિક ભૂલો સમજી શકાય, પણ અમુક તમુક હેતુથી હરામની કમાણી કરવા શિક્ષણનો ને પરીક્ષાનો જે રીતે દુરુપયોગ થઈ રહ્યો છે તે અક્ષમ્ય છે. પ્રવેશ પરીક્ષાઓ મોટે ભાગે આવક ઊભી કરવાનું સાધન છે. એક જ રાજ્યની યુનિવર્સિટીમાંથી ગ્રેજ્યુએશન કે પોસ્ટ ગ્રેજ્યુએશન કર્યું હોય તેવા વિદ્યાર્થીઓએ કારણ વગર પ્રવેશ પરીક્ષાઓમાં સંડોવાવું પડે, એમાં યુનિવર્સિટીઓ પોતે આપેલાં પરિણામોને જ ચેલેન્જ કરે છે અથવા તો તેનો હેતુ શિક્ષણોત્તર છે એમ માનવું પડે.

સાધારણ રીતે પરીક્ષામાં પાસ થવા માટે ખરી ખોટી રીતે વિદ્યાર્થીઓ પૈસા ખર્ચતા હોય છે, પણ ચોરી કરાવવા પણ પૈસા ખર્ચે તો આંચકો લાગે. એવો આંચકો નેશનલ એલિજિબિલિટી કમ એન્ટ્રન્સ ટેસ્ટ (નીટ) માટે 26 જેટલા વિદ્યાર્થીઓએ આપ્યો છે. મેડિકલમાં પ્રવેશ માટે ઊંચું મેરિટ આવે એ માટે પૈસા લઈને ચોરી કરાવવાનું કાવતરું ઘડાયું હતું. ગોધરા પોલીસે ઈમિગ્રેશન એજન્સી રોય ઓવરસીઝના પરશુરામ રોયની ધરપકડ કરી છે, જ્યારે મુખ્ય આરોપી તુષાર ભટ્ટ અને તેના સાથી આરીફ વોરા ફરાર છે. આ ત્રણે સામે નીટની પરીક્ષામાં ચોરી કરાવવા વિદ્યાર્થી દીઠ 10 લાખ વસૂલવાની વાત સામે આવી છે. 5 મેના એફઆઇઆર મુજબ શિક્ષણ વિભાગની નિરીક્ષણ ટુકડી જય જલારામ સ્કૂલનાં નીટ પરીક્ષા કેન્દ્ર પર તપાસ માટે પહોંચી તો ડેપ્યુટી સેન્ટર સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટ તુષાર ભટ્ટની ગાડીમાંથી 7 લાખ રૂપિયા પોલીસે જપ્ત કર્યાં. તુષાર ભટ્ટના મોબાઇલની વોટ્સએપ ચેટમાંથી વિદ્યાર્થીઓને ચોરી કરાવી વિદ્યાર્થી દીઠ દસ લાખ લેવાનું નક્કી થયું હોવાનું બહાર આવ્યું. તુષાર ભટ્ટ શિક્ષણની સાથે રાજકારણમાં પણ સંકળાયેલા છે. રાબેતા મુજબ એસઆઇટી-સીટની રચના આ મામલે પણ કરવામાં આવી છે ને તેણે દસ્તાવેજી કાગળો, કોમ્પ્યુટર, લેપટોપ વગેરે રોય ઓવરસીઝની ઓફિસમાંથી કબજે કર્યાં છે. તુષાર ભટ્ટ અને પરશુરામ રોય વચ્ચે ગાઢ મૈત્રી હોવાથી આ ષડયંત્ર શક્ય બન્યું. કાવતરું

કરનાર તો કરે પણ, ચોરી કરાવવા દસ લાખ સુધીની રકમ મેડિકલમાં પ્રવેશવા ખર્ચનારા પણ છે એ વધારે આઘાતજનક છે. આવા 'હોંશિયાર' મેડિકલમાં પ્રવેશીને કેવી દાક્તરી કરશે તે સમજી શકાય એવું છે. આ બધું જ શિક્ષણમાં, શિક્ષણને નામે થઈ રહ્યું છે ને એનો છેડો દેખાતો નથી. સ્કૂલ, કોલેજમાં તો આ થાય જ છે, પણ યુનિવર્સિટી લેવલે પણ ઓછી બબાલ નથી.

નેશનલ એજ્યુકેશન પોલિસી (NEP) અંતર્ગત પરીક્ષા લેખિત લેવાના આદેશ છતાં, ગુજરાત યુનિવર્સિટી સાથે સંલગ્ન આર્ટ્સ, કોમર્સ કોલેજે મૌખિક પરીક્ષા લઈને NEPનો તો ઉલાળિયો જ કર્યો છે. નવી એજ્યુકેશન પોલિસી લાગુ કરવામાં આવી ત્યારે બે બે કેડિટના ત્રણ વિષયો ભારતીય સંસ્કૃતિ, કળા અને ઇતિહાસ વિષે જાણકારી મળી રહે ને તેની પરીક્ષાઓ ફરજિયાત પણે લેખિતમાં જ લેવાય એવો આદેશ હતો, પણ ગુજરાત યુનિવર્સિટીએ પહેલાં સેમેસ્ટરમાં ત્રણે વિષયોની પરીક્ષા મૌખિક રીતે લેવાનું નક્કી કર્યું. એનો ઊહાપોહ થતાં આ વિષયોની પરીક્ષા લેખિતમાં લેવાનું ઠરાવાયું. એ હિસાબે બીજા સેમેસ્ટરની ત્રણે વિષયોની પરીક્ષા લેખિતમાં લેવાવી જોઈતી હતી, પણ પરીક્ષાઓ મૌખિક જ લેવાઈ. અમદાવાદ નજીકની ધોળકા-વિરમગામની એક કોલેજમાં તો વિદ્યાર્થીઓની હાજરી પૂરીને માર્ક્સ આપી દેવામાં આવ્યા તો એક ખાનગી કોલેજમાં વિદ્યાર્થીઓના કાર્ડ ભેગા કરી માર્ક્સ મૂકીને કાર્ડ પરત કરી દેવાયા. વાલીઓએ પરીક્ષા લેવા અંગે પૂછ્યું તો તેમને કહેવાયું કે ઘરે જતાં રહો, અમે માર્ક્સ મૂકી દઈશું. આમ તો અન્ય યુનિવર્સિટીઓએ પરીક્ષાઓ લેખિતમાં લીધી જ છે, પણ ગુજરાત યુનિવર્સિટીએ નિયમોની ઐસી તૈસી કરીને મૌખિક પરીક્ષાઓ લઈને નવી એજ્યુકેશન પોલિસીને નિરર્થક ઠેરવી છે. કઈ યુનિવર્સિટી આઈ કાર્ડ જોઈને માર્ક્સ આપતી હશે તે નથી, ખબર, પણ ગુજરાત યુનિવર્સિટીએ ચહેરા જોઈને માર્ક્સ આપવાનું શરૂ કર્યું છે, તે શરમજનક છે.

જોઈ શકાશે કે પ્રાથમિકથી લઈને કોલેજ કે યુનિવર્સિટી કક્ષા સુધી ઘોર બેદરકારી, ષડયંત્ર અને હરામની કમાણી કરવાની નિર્લજ્જ યુક્તિ-પ્રયુક્તિઓ જ સક્રિય છે. માર્ક્સ એટલે બેફામ બનતા જતા આંકડાઓ જ માત્ર, એવી સમજ ઘર કરતી આવે છે, એનાથી પાસ થવાય છે, એડમિશન મળે છે, નોકરી મળે છે, પણ એને જ્ઞાન સાથે ખાસ લેવા દેવા નથી. કમનસીબી એ છે કે આ આંકડાઓ જ્ઞાન કે હોંશિયારીના સૂચક નથી. એમ પણ લાગે છે કે આંકડાઓ જ રાજ કરવાના હોય ને જ્ઞાન વગર પણ વધુ માર્ક્સ જ એક માત્ર હેતુ બચતો હોય તો ભણાવ્યા વગર કે સ્કૂલ કોલેજોમાં દોડાવ્યા વગર, ફી લઈને સીધાં જ જોઈતાં પ્રમાણપત્રો વેચવાં જોઈએ, કારણ, છેવટે તો એ જ એડમિશન કે વધુ પરીક્ષાઓ કે નોકરી માટેનો માપદંડ છે. પૈસા હોય તો નોકરી કરી શકાય છે, પૈસા હોય તો ચોરી કરી-કરાવીને પાસ થઈ શકાય છે, નેશનલ એજ્યુએશન પોલિસીની પણ પથારી ફેરવી શકાય છે, ચૂંટણી જીતી શકાય છે ને અભણ હોય તો પણ, મંત્રી થઈને આઈએએસ કે આઈપીએસની મંતરી શકાય છે. ઘણી વાર તો લાગે છે કે પૈસાથી જ બધું થઈ શકતું હોય તો શિક્ષણની જરૂર જ શી છે? એ કેવી વિડંબના છે કે મગરનાં આંસુ, મગરને ન આવતાં, માણસને આવે છે...

તમે તમારી જાતનું વિલ કર્યું છે?

ડૉ. મુકેશ જોષી

તમે તમારી જાતનું વિલ કર્યું છે? જો ના, તો આ લેખ તમારે વાંચીને અમલમાં મૂકવા જેવો છે.

માનવી સ્વભાવગત અધિકારવાદી રહ્યો છે. સાવ ખાલી હાથે જન્મ લીધા પછી આ મારું, આ મેં કર્યું એ જ ભ્રમણામાં જીવવાનું અને અંતે ખાલી હાથે મૃત્યુ પામવાનું... અને આ આખી મુસાફરીને, શૂન્યથી શૂન્ય સુધીની સફરને આપણે જીવન કહીએ છીએ. આ કહેવાતા જીવનમાં સ્વોપાર્જીત કહી શકાય તેવી સ્થાવર અને જંગમ મિલકતો પોતાના મૃત્યુ પછી અવર્થ ન જાય તે હેતુથી તેનું વિલ બનાવી તેની ફાળવણી કે વહેંચણી આપણે કરીએ છીએ. અંગ્રેજી ભાષામાં વિલ એટલે ઈચ્છા. વિલ દ્વારા વ્યક્તિ પોતાની ઈચ્છા વ્યક્ત કરે છે અને તેની વિદાય પછી તે પ્રમાણે અમલ થાય તો તેના આત્માને શાંતિ મળશે તેવું તે માને છે અને તેના સ્વજનો પણ. આ આખી બાબતને કાયદાકીય પીઠબળ પણ છે જ અને આજની ભૌતિકવાદી દુનિયામાં જ્યારે માનવીય સંબંધો અને મૂલ્યો ગમે તે હદ સુધી જતા હોવાનું જાણીએ, સાંભળીએ કે અનુભવીએ છીએ ત્યારે આવા વિલની અનિવાર્યતા સ્વીકારીએ જ છૂટકો. આમ કરવાથી કુટુંબમાં કલેહ થતો અટકાવી શકાય છે અને જેને એ મિલકત રૂપી વારસો આપીને તમે લાગણી વ્યક્ત કરવા ઈચ્છો છો કે તેનું ઋણ ચૂકવવા ઈચ્છો છો તેમ થયાનો સંતોષ પ્રાપ્ત કરી શકો છો. કાયદાકીય રીતે તમે કરેલું વિલ કેટલું ટકી શકે તેવું છે, તે વિલ થકી મિલકત પ્રાપ્ત કરનારા તમારા સગા કે સંબંધીની તે માટેની યોગ્યતા, પાત્રતા કે ઈચ્છા કેટલી છે અને તમારી મિલકતથી આ વિલને કારણે વંચિત કે આંશિક રીતે વંચિત રહેનાર કુટુંબીજનોની ઉદારતા કે સહિષ્ણુતા કેટલી છે? જેવી અનેક બાબતો ઉપર તમારા વિલની સફળતાનો આધાર રહે છે. અંતે તો વાત સંતોષ ઉપર, સંસ્કાર ઉપર કે કૃતજ્ઞતાની લાગણી ઉપર આવીને જ અટકવાની.

ખેર, એ બાબતે તો તમને સલાહ આપનાર પણ ઘણા મળી રહેશે. પરંતુ મારે આજે વાત કરવી છે તમારી પોતાની જાતના વિલ અંગે, જે અતિ મહત્વનું હોવા છતાં તે અંગે ભાગ્યે જ ગંભીરતાથી વિચાર થતો જોવામાં આવે છે. તમારી જાતના વિલ વિશે હું જ્યારે પૂછું છું ત્યારે મારો કહેવાનો અર્થ એ છે કે તમે ગંભીર હાલતમાં હોવ અને પોતાનો નિર્ણય પોતે કરી શકો તેમ ના હો, ત્યારે તમારી સારવાર અંગેના આખરી નિર્ણયની જવાબદારી, સત્તા કે હક્ક તમે કોને સોંપવા ઈચ્છો છો?

કેમ, ચોંકી ગયા ને? હા, હું એ જ પૂછવા ઈચ્છું છું કે તમારા જીવન-મરણ અંગેનો આવો મહત્વનો નિર્ણય પછી એ ડોક્ટર કે હોસ્પિટલની પસંદગીનો હોય, ઓપરેશન કે

પ્રોસિજરનો હોય કે લોહીના બાટલાથી લઈને ઓકિસજન, બાયપેપ, ડાયાલિસિસ કે વેન્ટિલેટરના ઉપયોગ અંગેનો કે ઉપયોગ બંધ કરવા અંગેનો હોય, તે તમારા વતી કોણ કરે તેવું તમે હૃદયથી ઈચ્છો છો? તમે કહેશો કે એ તો આર્થિક સ્થિતિ તેમજ સ્થળ, સમય અને સંજોગો મુજબ જે હાજર હોય તે જ કરે ને?! ઓકે, પણ કોઈના જીવન અંગેનો આવો અતિ મહત્વનો નિર્ણય કરવાનો અધિકાર અન્યને ખરો? એક દલીલ એવી પણ થઈ શકે કે આપણા માટે તો ડોક્ટર જ ભગવાન. તે દર્દીને બચાવવા માટે જે કંઈ જરૂરી હોય તે કરવા સલાહ આપતા હોય છે અને તે મુજબ કરવું જોઈએ.

માફ કરજો, પણ આ બાબત તમે ધારો છો તેટલી સરળ નથી. મારા કર્મસંજોગે હું મારા પરિવારજનોની અનેક ગંભીર બીમારીઓ અને હોસ્પિટલની જટિલ પ્રક્રિયાઓમાંથી પસાર થયો છું અને દિવસો નહીં પણ મહિનાઓ આઈસીયુની બહાર માનસિક યાતનામાં કાઢ્યા છે. ત્યારે બહાર બેઠાં બેઠાં અન્ય ગંભીર દર્દીઓના સ્વજનોની ચિંતા પણ સહ-અનુભવી છે અને તમામ મહત્વના નિર્ણયો લેતી વખતે થતી ચર્ચાઓ પણ જાણે અજાણે સાંભળી છે. આખરી તબક્કાઓમાં ડોક્ટર પણ તમામ પાસા વિશે માહિતી આપીને હવેની સારવાર અંગેના નિર્ણય સ્વજનો કરે તેવી અપેક્ષા રાખે છે કારણ કે આમાં મેડિકલ પ્રોટોકોલ સિવાય પણ અન્ય ઘણી બધી બાબતો આવરી લેવી જરૂરી બને છે. સ્વાભાવિક રીતે જ દર્દીની આર્થિક પરિસ્થિતિ અને કૌટુંબિક જરૂરિયાતો વિશે ડોક્ટર સંપૂર્ણ પણે માહિતગાર ન જ હોય.

દર્દી છેલ્લા શ્વાસ ગણી રહ્યો હોય ત્યારે તેના અતિ નિકટના સ્વજનની માનસિક સ્થિતિ પણ આવા મહત્વના નિર્ણય લેવા માટે યોગ્ય નથી હોતી અને તે પરિસ્થિતિમાં ઉપસ્થિત કોઈ પણ વ્યક્તિ પોતાના અગાઉના સારા નરસા અનુભવોને આધારે સલાહ આપવા માંડે છે. આવી સ્થિતિમાં ઘણા ઈચ્છા હોવા છતાં કંઈ બોલી શકતા નથી તો વળી કેટલાક વાચાળ લોકો બિનજરૂરી સલાહ આપી બેસે છે. પરિણામે જેને દર્દી સાથે સ્નાન સૂતકનો સંબંધ ના હોય તે તેના જીવન કે મૃત્યુ અંગેના નિર્ણયમાં કારણભૂત બની બેસે છે. આવી વિસમ પરિસ્થિતિમાં ભલભલા ભાંગી પડતા હોય છે અને પાસે ઊભા રહીને હૂંફ આપનાર ત્રાહિત વ્યક્તિની સલાહનો પણ અનાદર કરી શકતા નથી. કેટલાક વળી વિદેશમાં વસતા પોતાના સ્વજનનો પરામર્શ કરે છે તો કેટલાક પોતાના જાણીતા અન્ય ડોક્ટરનો. પરંતુ સમયની વિરુદ્ધ દોડવાની આ સ્થિતિમાં આ તમામ કોશિશો કારગત નીવડતી નથી.

કેટલાક પુરુષ પ્રધાન કુટુંબોમાં સ્ત્રી સદસ્યોને આ નિર્ણાયક ઘડીએ પૂછવામાં આવતું જ નથી તો ક્યારેક દાદા, નાના, પિતાજી, કાકા, મામા, માસા, ફુવા જેવા વડીલોની આગળ નાનેરાઓ બોલી શકવાની સ્થિતિમાં નથી હોતા. તો વળી ઘણીવાર સમાજ શું કહેશે કે અન્ય સગાવડાલા શું કહેશે એના વિચારો પણ મારાસની વિચારવાની શક્તિ કુંઠિત કરી

મૂકે છે. જે ખોવાની તૈયારી જ નથી તેને બચાવવા માટે કેટલાક બધું જ દાવ પર લગાવી દે છે કારણકે જીવન અમૂલ્ય છે એ એક નિર્વિવાદ હકીકત છે. જ્યારે કેટલાક બહુ પ્રેકટીકલ ગણાતા લોકો છેલ્લા દાવ સુધી રમતાં જ નથી.

ઘણી વાર નિર્ણય લેનાર વ્યક્તિને પણ જિંદગીભર રંજ રહે છે કે શું મેં લીધેલો નિર્ણય સાચો હતો ખરો? અને સાચો, ખોટો જે પણ હોય તે લેવા માટે મને અધિકાર હતો ખરો?

કોઈ પણ નિર્ણય સાચો હતો કે ખોટો તે તો પરિણામ આવે ત્યારે જ ખબર પડે છે. ઈશ્વર કે કુદરત જે ધારે છે તે જ બને છે પરંતુ મનુષ્ય તરીકે આપણો નિર્ણય એક પરિપક્વ અને શુભનિષ્ઠાપૂર્વક કરાયેલ વિચારમંથનના આધારે લેવાય તેટલું સુનિશ્ચિત કરી શકીએ તો પણ સારું ગણાય.

આપણા દેશમાં અને વિશ્વના અન્ય ઘણા દેશોમાં પણ સામાન્ય સંજોગોમાં કાયદાની દૃષ્ટિએ વ્યક્તિને પોતાને પણ ઈચ્છા મૃત્યુની છૂટ નથી તો બીજાના જીવન વિશે નિર્ણય કરવાની બાબત તો ખરેખર બહુ મોટી ગણાય.

હવે તમે જ કહો, વાત તમારી જાતની હોય, તમારી જિંદગીની હોય ત્યારે આવા નિર્ણય કરવાનો અધિકાર તમે કોને આપવા ઈચ્છો છો? કોણ તમારા વતી આવો નિર્ણય લે તો તમને માન્ય છે? વિચારી લો, અને તેનું ય વિલ કરી જ લો, કારણકે પછી કોઈ પૂછવાનું નથી અને પૂછે તો તમે તમારી ઈચ્છા જણાવવાની સ્થિતિમાં નહીં હો.

- મૃત્યુ અંગેનું વિશ્લેષણ મૃત્યુના ડરથી નહીં પણ મુલ્યવાન જીવન જીવ્યાના સંતોષને માણવા માટે થવું જોઈએ. - દલાઈ લામા
- હવે મેં નક્કી કર્યું છે કે મારું મૃત્યુ ખૂબ મુલ્યવાન હોવું જોઈએ. મારે ખરેખર તેનો ઉપયોગ કરવો છે. મારે મારા મૃત્યુને મારૂ જીવન હતું તેટલું જ રસપ્રદ બનાવવું છે. - ડેવિડ બોવી (પ્લેબોય સામયિકને આપેલી મુલાકાતમાં)
- માણસ હોવાના ગૌરવનો એ એક મહત્વનો ભાગ છે કે જ્યારે આપણે જીવનના અંતે જતા હોઈએ છીએ ત્યારે 'આવજો' કહી શકીએ છીએ. - પત્તી સ્મિથ (ઓસ્ટ્રેલીયન ટીવી પરની મુલાકાતમાં)
- નાટકના અભિનેતાઓ એ બરાબર સમજે છે કે તેમનું પાત્ર ક્યારે પૂરું થયું અને તેમણે ક્યારે 'એક્ઝીટ' લેવાની છે. જીવનમાં એવું બનવું જોઈએ.

તમે જે કરવા ઈચ્છો છો તે જરૂરી નથી કે પહેલી વારમાં જ થઈ જાય, કોશિશ કરતા રહો...

સુંદર પિચાઈ

કઠિન લક્ષ્ય નક્કી કરી લીધું છે અને તેની તરફ સતત વધી રહ્યા છો, તો પણ તમે આ પ્રક્રિયામાં કંઈક તો વિશાળ કરી જ લેશો.

વિશ્વાસ કેળવતા શીખો. તમે ઘણી વખત તમારાં કામ માટે બીજા પર આધાર રાખો છો. ઘણા લોકો સાથે કામ કરવું પડે છે. એવામાં બીજા પર વિશ્વાસ કરવો જ પડે છે. આ લોકોમાં વિશ્વાસ કેળવવો પડે છે કે તે યોગ્ય રીતે કામ કરે છે. એક લીડર તરીકે તમે બધાને સફળ થવામાં મદદ કરો છો. દરેક વ્યક્તિને અનુભવ કરાવો મહત્વનો છે કે તમે સારું કરી રહ્યા છો. તેને પણ વિશ્વાસ અપાવવો પડશે કે તેને આધીન લોકોની બાધાઓને દૂર કરવી તેની સૌથી મોટી જવાબદારી છે કે તે પણ સફળ થઈ શકે. સફળતા માટે એ મહત્વનું છે કે લોકો મળીને કામ કરે. તેની વચ્ચે સંકલન બને.

નસીબ ઉપરાંત હું કોઈ અન્ય કારણથી ગૂગલ કે સીઈઓ છું. તો તે છે ટેક્નોલોજી પ્રત્યે મારું પેશન અને ખુલ્લું મગજ. તમે પૂરતો સમય લો અને પર્યાપ્ત સમય આપો. એ વાતને જાણવામાં તમને કઈ વસ્તુ રોમાંચિત કરે છે. એ વસ્તુની શોધ કરો, જે દુનિયામાં તમને સૌથી વધુ રોમાંચથી ભરી દે છે. તમારાં પેરેન્ટ્સ જે ઈચ્છે છે અને તમારા મિત્રો જે કરી રહ્યા છે અથવા સમાજ જે તમારી પાસેથી આશા રાખે છે... તેનાથી પર વિચારો. લોકોને વધુ રિસ્ક લેવા માટે પ્રોત્સાહિત કરવા જરૂરી છે. તેને તક આપવી જોઈએ કે તે જેવું ઈચ્છે છે, તેવું કરે. . મારો અનુભવ છે કે દુનિયામાં તકની કમી નથી. સ્વયંને શોધવા માટે તમને અનેક તકો મળશે. જરૂરી નથી કે તમે પહેલીવારમાં એ કામ કરી લો જેને તમે કરવા ઈચ્છો છો.

કોશિશ ક્યારેય બંધ ન કરો. સમય લાગશે. પણ તમે સફળ થઈ જશો. તમારું લક્ષ્ય ઊંચું રાખો. તે જેટલું ઊંચું રહેશે, તમને અસફળ થવા પર તકલીફ ઓછી થશે. આ પ્રક્રિયાનો નૈસર્ગિક ભાગ છે. યાદ રાખો, જો તમે બહુ અઘરા લક્ષ્યને નક્કી કરી લીધું છે અને તેની તરફ સતત આગળ વધી રહ્યા છો તોપણ તમે આ પ્રક્રિયામાં કંઈક તો મોટું કરી જ લેશો. ભારતમાં એવા લોકોની કોઈ ખોટ નથી. પણ અહીં સૌથી સારી વાત એ છે કે લોકો તક શોધતા રહે છે. તમે દેશના કોઈ પણ ખૂણામાં જતા રહો, તમને દરેક શેરી-વિસ્તારમાં ચાનો સ્ટોલ મળી જ જશે. હું માનું છું કે જે આ કામ કરે છે તે પણ એન્ટરપ્રેન્યોર જ છે અને આ કામમાં તક શોધી રહ્યા છે.

(આ લેખના લેખક ગૂગલની પેરેન્ટ કંપની અલ્ફાબેટના ભારતીય મૂળના સીઈઓ સુંદર પિચાઈની નેટવર્થ હવે એક અબજ ડોલર નજીક પહોંચી ગઈ છે.)

સ્વાભિમાનથી વ્યક્તિનું સાહસ જાગે છે - જીતવું છે તો જિદ કરો

સંકલિત

સ્વાભિમાન એ આંતરિક શક્તિ છે જેનું ભાન ઘણીવાર સ્વયંને પણ નથી હોતું. ઘણીવાર વ્યક્તિ પોતે જ નથી જાણતી કે તે શું કરી શકે છે. પણ જ્યારે તક મળે છે. તો તે કોઈ પણ કામને એટલું શાનદાર રીતે પૂરું કરે છે કે લોકો ચકિત રહી જાય છે. સ્વાભિમાનનું બ્યૂગલ જ્યારે વાગે છે, તો જીવન એક નવી કરવટ લે છે. વ્યક્તિમાં એક અનોખા સાહસનો સંચાર થાય છે. સ્વાભિમાનની પૂંજી સફળતા માટે પરમ આવશ્યક છે.

‘પાવર ઓફ પોઝિટિવ એટિટ્યૂડ’માં લેખક સમજાવે છે કે સાચો પ્રશ્ન પૂછવો. આ માટે જરૂરી છે પ્રશ્ન પૂછવો એટલો જ જરૂરી છે જેટલો કે સાંભળવો. એક સારાં પ્રશ્નની શક્તિ એ વાતમાં છે કે તે સારો જવાબ શોધે છે. જો આપણે યોગ્ય પ્રશ્ન પૂછીશું તો આપણને સારા જવાબો મળશે. જે સૂચના, અનુભવ અને પ્રતિક્રિયામાં શ્રેષ્ઠ હશે. પ્રગતિ માટે જણાવાથી શ્રેષ્ઠ છે પૂછવું. કેમ કે આપણે બધા સારી માહિતી ઈચ્છીએ છીએ. આપણા નિર્ણય એટલા જ સારા હોય છે જેટલી સારી આપણી સૂચનાઓ હોય છે.

‘માઈન્ડસેટ’ પુસ્તક શીખવે છે કે તમારી પ્રતિભા અને રૂચિ વચ્ચે સંતુલન જાળવો. જ્યારે તમે નવી શરૂઆતથી આરંભ કરો છો ત્યારે એ જાણી લો કે પ્રગતિમાં સમય લાગે છે. તમારા લક્ષ્ય પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરો. જવાબદારી માંગો. સફળતા જરૂર આવશે, જો તમે એક એવી ભૂમિકા મેળવો છો, જે તમને તમારી ક્ષમતાઓના સંકલનની રચનાત્મક રીતે ઉપયોગ કરવાની મંજૂરી આપે છે. જો તમે સૌથી શ્રેષ્ઠ કરો છો, તેને નકારો નહીં. તમારી પ્રતિભાઓ અને રુચિઓ વચ્ચે સંતુલન જાળવશો તો સતત આગળ વધતા રહેશો.

કાર્યક્ષમતા વધારવાની પહેલી શરત છે ઈચ્છા. તમારી અંદર તેની ઈચ્છા હોવી જોઈએ. મોટા ભાગના લોકોને તેમાં ખૂબ તકલીફ પડે છે. કાર્યક્ષમતા વધારવાની બીજી શરત છે જ્ઞાન. તમને એ જ્ઞાન હોવું જોઈએ કે ક્ષમતા કઈ રીતે વધારી શકાય છે. એ ક્ષેત્રના નિપુણ લોકો પાસેથી શીખો. પુસ્તકો વાંચો. સેમિનારમાં જાઓ. જ્યારે તમારામાં પોતાની ક્ષમતા વધારવાની પ્રબળ ઈચ્છા હશે અને તે દિશામાં મહેનત કરવા તૈયાર હશો તો ઉપાય ચોક્કસ મળી જશે.

એ યાદ રાખો કે જીવનમાં તમે જે ચાહો છે તે સરળતાથી આવીને કદી મળવાનું નથી. તેને તમારે શોધવું પડશે, સર્જવું પડશે, મઠારીને ધારદાર કરવું પડશે. જીતવું છે તો જીદ કરો.

હસો ભાઈ હસો !

સંકલિત

પત્ની :- એમ પૂછું છું કે આ મોદી એક જ દિવસમાં ૩-૩ દેશમાં કેવી રીતે પ્રવાસ કરી શકે છે?

પતિ :- સાથે પત્ની ન હોઈ તોજ એ શક્ય બને. એવો માણસ ૩શું પદેશ સુધી પણ પ્રવાસે જઈ શકે. પત્ની સાથે હોઈ તો ડી-માર્ટમાં જ સાંજ પડી જાય.

*

જ્યારે તમારી પત્ની તમારા દુઃખ પાસે પોતાનું માથું રાખીને હળવેથી પૂછે: 'ડીયર, તમારી લાઇફમાં મારા સિવાય કોઈ સ્ત્રી છે?'

યાદ રાખજો, એ સમયે તમારો જવાબ મહત્વનો નથી પણ તમારા ધબકારા મહત્વના છે. યોગ શીખો, ધબકારા કંટ્રોલમાં રાખો.

*

વરસાદ ઓછો થવાનું કારણ છે, અંગ્રેજી માધ્યમની સ્કૂલોની વધતી સંખ્યા. ત્યાં 'આવ રે વરસાદ'ને બદલે 'રેઈન રેઈન ગો અવે' જ શીખવાડવામાં આવે છે અને નાનાં બાળકોની પ્રાર્થના ભગવાન વહેલી સાંભળે છે.

*

સ્ત્રી ૩ વાર શોપિંગ કરવા જાય.. પહેલી વાર - જોવા જાય, બીજી વાર - લેવા જાય, ત્રીજી વાર બદલાવા જાય. પણ, પાણીપુરી તો ત્રણેય વાર ખાય. સત્યઘટના પર આધારિત છે આ વાત.

*

કારણ વગરનું વધારે પડતું વિચારવાનું બંધ કરો. શરીરમાં સૌથી વધારે બેટરી ખાતી એપ્લિકેશન મગજ છે.

*

માથા પરથી સરકી જતાં વાદળને મેં પૂછ્યું; 'કેમ વરસતા નથી?'
તો વાદળ કહે, 'તું ઘર ભેગી નો થા. અંબાલાલને પૂછ્યા વગર અમારાથી એક ટીપુંય ન વરસાય.

*

પત્ની મારી સાથે રોજ વગર વાંકે ઝગડતી હતી. હું કઈ જ ના બોલું, હસતા મોઢે સહન કરી લઉં. પછી પત્ની કંટાળીને મને કહે: ઝગડવાની તેવડ ના હોય તો લગ્ન જ ના કરાય. વાંઢા જ રહેવાય...

પ્રાર્થના સંઘની પ્રવૃત્તિઓ

૧. પુસ્તકાલય - વાંચનાલય: મહાત્મા ગાંધી સાર્વજનિક પુસ્તકાલય, કસ્તુરબા મહિલા પુસ્તકાલય અને જવાહરલાલ નહેરુ બાળ પુસ્તકાલય. સમય : સવારે ૮.૦૦થી રાત્રે ૮.૦૦
૨. 'પ્રાર્થનાસંઘ ઈ-લાઈબ્રેરી' સંચાલક: નરેશ કાપડીઆ
Email: prathanasangh.elib@gmail.com
૩. પ્રાર્થના માસિકનું પ્રકાશન: સંપાદક: નરેશ કાપડીઆ
૪. યોગના વર્ગો :
  ૧. શ્રી ચંદ્રેશભાઈ ગોળવાળા : સોમવારથી શનિવાર સવારે ૭થી ૮
  ૨. શ્રીમતી કામિનીબેન જરીવાળા : સોમવારથી શુક્રવાર સાંજે ૪થી ૫
  ૩. શ્રીમતી જયશ્રીબેન ધાયલ : સોમવારથી શુક્રવાર સાંજે ૫થી ૬
  ૪. શ્રીમતી કંચનબેન ડાભી : સોમવારથી શુક્રવાર સવારે ૧૦થી ૧૧
૫. યોગ ચિકિત્સા : યોગ થેરાપી : ડો. અમીબેન દેસાઈ: સોમવારથી શુક્રવાર સવારે ૫.૪૫થી ૧૧.૩૦, સાંજે ૩.૪૫થી ૬.૧૫ શનિવાર અને રવિવાર સવારે ૬.૩૦થી ૮.૩૦
૬. નેચરોપથી સારવાર કેન્દ્ર: નેચરોપેથ શ્રી ધવલ સરૈયા: સોમવારથી શુક્રવાર સવારે ૬થી ૧૨, સાંજે ૩ થી ૮, શનિવારે સવારે ૧૦ થી ૬
૭. ફિઝિયોથેરાપી સેન્ટર : ડૉ. પૂનમબેન શાહ : સોમવારથી શનિવાર સવારે ૮.૩૦ થી ૧, સોમવારથી શનિવાર સાંજે ૪ થી ૭.
૮. હોમિયોપેથિક સારવાર કેન્દ્ર: ડો. આયુષીબેન દેસાઈ: સોમવારથી શનિવાર સવારે ૯.૩૦થી ૧૨.૩૦.
૯. કેન્સર, એઈડ્સ સારવાર (વિના મૂલ્યે) : ડૉ. ભાસ્કર વખારીયા (એમ.ડી.ફિઝીશિયન) : દર શનિવારે સાંજે ૭થી..
૧૦. કેન્સર તથા લીવર માટે હર્બલ દવાઓ (વિના મૂલ્યે): ડૉ. મેઘનાબેન અધ્વર્યુ : દર શનિવારે સાંજે ૭થી..
૧૧. સિવણ ઉદ્યોગ કેન્દ્ર: (બહેનો માટે સ્વરોજગારની તાલીમ): શ્રી વિનુભાઈ કૂલવાડી: સોમવારથી શનિવાર. બપોરે ૧થી ૪

૧૨. કરાઓકે સંગીતના વર્ગો: શ્રી ધર્મેશભાઈ અંકલેશ્વરીયા: દર ગુરુવાર
૫.૩૦ થી ૯, દર રવિવારે ૧૦ થી ૨
૧૩. શાસ્ત્રીય સુગમ સંગીત: ઉસ્તાદ ગુલામ ફરીદ: સોમ-બુધ-શુક
૨.૩૦ થી ૭
૧૪. કી-બોર્ડ, વાદ્ય સંગીત અને રેકોર્ડિંગ: શ્રી પરેશભાઈ અંકલેશ્વરીયા:
શનિવારે સવારે ૧૦ થી ૧૧.૩૦ અને રવિવારે સવારે ૧૦ થી ૧૧.
૧૫. રેકોર્ડિંગ : શ્રી પરેશભાઈ: રવિવારે ૧૨.૩૦ થી ૨.૩૦.
૧૬. દાદા ભગવાન સંસ્કાર કેન્દ્ર: રવિવારે ૪ થી ૬
૧૭. દાદા ભગવાન યુવતી સંસ્કાર કેન્દ્ર: શ્રીમતી હેતલબેન દલાલ: દર
મંગળવાર સાંજે ૪ થી ૬
૧૮. જીમનાસ્ટિક પ્રવૃત્તિ: શ્રી દિવ્યેશભાઈ કદમ: સોમવારથી શુક્રવાર ૬ થી
૮
૧૯. શ્રી અનિરુદ્ધ ઉપસના કેન્દ્ર: ધૂન-ધ્યાનનો કાર્યક્રમ: શનિવારે સાંજે
૬ થી ૭.૩૦
૨૦. સ્વ. ગિરીશચંદ્ર ભદ્રશંકર ધ્યાન મંદિર: સવારે ૬ થી સાંજે ૬
૨૧. વસ્ત્રદાન: શ્રી વલ્લભભાઈ ડાભી: આદિવાસીઓ માટે કપડાં
સ્વીકારવા અને જરૂરિયાતમંદોને વિતરણ કરવું.
૨૨. કથક: સ્નેહલતાબેન: શુક્રવારે ૬.૩૦ થી ૮, શનિવારે સાંજે ૩.૩૦ થી
૬.૩૦ અને રવિવારે સવારે ૧૦ થી ૧.
૨૩. સાયકાટિસ્ટ, ટેરોકાર્ડ, એસ્ટ્રોલોજિસ્ટ: સીમાબેન અધ્વર્યુ :
સોમવારથી શુક્રવાર ૧૨ થી ૨.